

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

cogito

JOHN
GRAY

kuklanın ruhu

insan özgürlüğüne
kısa bir bakış

Çeviren: Dürrin Tunc

J. GRAY
kuklanın ruhu

YAPI KREDİ YAYINLARI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

KUKLANIN RUHU

İnsan Özgürlüğüne Kısa Bir Bakış

John Gray (1948, South Shields, İngiltere) Özellikle analitik felsefe ve fikirler tarihi alanlarında çalışan siyaset felsefecisi. London School of Economics and Political Science'ta profesör olarak çalıştı. *The Guardian*, *The Times Literary Supplement* ve *New Statesman*'da düzenli olarak kitap eleştirileri yazmaktadır. Bir düzineyi aşkın kitaba imza atmış yazarın çalışmaları arasında on dört dile çevrilmiş bulunan *False Dawn: The Delusions of Global Capitalism* (1998) de vardır.

Dürrin Tunç Boğaziçi Üniversitesi Çeviribilim bölümünden yüksek lisans derecesi aldı. Aynı alanda öğretim görevlisi olarak çalıştı. Editörlük ve çevirmenlik yapıyor.

John Gray'in
YKY'deki kitapları:

Saman Köpekler (2008)
Ölümsüzleştirme Kurulu (2013)
Kara Ayin - Apokaliptik Din ve Ütopyanın Ölümü (2013)
Kuklanın Ruhu - İnsan Özgürlüğüne Kısa Bir Bakış (2017)

JOHN GRAY

Kuklanın Ruhu

İnsan Özgürlüğüne Kısa Bir Bakış

Çeviren
Dürrin Tunç

Y K Y
YAPI KREDİ YAYINLARI

Yapı Kredi Yayınları - 4912
Cogito - 228

Kuklanın Ruhu - İnsan Özgürlüğüne Kısa Bir Bakış / John Gray
Özgün adı: *The Soul of The Marionette - A Short Enquiry into Human Freedom*
Çeviren: Dürrin Tunç

Editör: Şeyda Öztürk
Düzeltili: Filiz Özkan

Tasarım: Mehmet Ulusel
Grafik uygulama: Gülçin Erol Kemahlıoğlu

Baskı: Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık A.Ş.
Dudullu Organize San. Bölgesi 1. Cad. No: 16 Ümraniye-İstanbul
Tel: 444 44 03 • Fax: (0216) 365 99 07-08 • www.bilnet.net.tr
Sertifika No: 31345

Çeviriye temel alınan baskı: Penguin, 2015
1. baskı: İstanbul, Temmuz 2017
ISBN 978-975-08-4030-2

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., 2015
Sertifika No: 12334
Copyright © John Gray, 2015

Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Kemeralı Caddesi Karaköy Palas No: 4 Kat: 2-3 Karaköy 34425 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
<http://www.ykykultur.com.tr>
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
İnternet satış adresi: <http://alisveris.yapikredi.com.tr>

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık
PEN International Publishers Circle üyesidir.

İçindekiler

1 Kuklaların İnancı

Kuklanın Özgürlüğü • 9

Kuklaların İnancı • 14

Yaratma Oyunu ve Terzi Mankenleri • 20

Leopardi ve Makinelerin Ruhu • 24

Ligeia'nın Dönüşü • 31

Golem ve Döngüsel Tapınağın Kalıntıları • 34

Solaris ve Bizim Dünyamız • 36

Philip K. Dick'e İnen Vahiy • 38

Bölgeye Girmek • 46

Bay Weston Bir Kibrit Çöpü Atıyor • 49

2 Kukla Tiyatrosunda

Çatı Bahçeleri, Tüyler ve İnsan Kurban Etme • 53

Karanlık Aynalar, Gizli Melekler ve Algoritmik Bir Dua Çarkı • 63

İnsanın Gereksizliği ve Sayborg Ekonomisi • 70

Iron Mountain ve Değişen Gösteri • 75

Evrensel Bir Panoptikon • 82

Kuklacılık, Komplo ve Cadı Tahtaları • 85

Makine Durunca • 92

3 Üstün Kuklalara Özgürlük

Bilim Size Neyi Söyler? • 98

Kuklalar İçin Etik • 103

Yerçekimi ve Düşüş • 108

Teşekkür • 111

... zarafet en saf haliyle ya hiç bilinci olmayan ya da sonsuz bilinç sahibi olan bir insan suretinde bulunacaktır, yani ya bir kuklada ya da tanrıda.¹

Heinrich von Kleist, "Über das Marionettentheater"

Şunu demek istiyorum: Sadece topraktan yapıldığımızı
göz ardı edemezsiniz.²

Philip K. Dick, *The Three Stigmata of Palmer Eldritch*

1 Heinrich von Kleist, "The Puppet Theatre", *Selected Writings*, yay. haz. ve çev. David Constantine, Indianapolis/Cambridge, Hackett Publishing, 2004, s. 416.

2 Philip K. Dick, *The Three Stigmata of Palmer Eldritch*, Londra, Gollancz, 2003.

1 Kuklaların İnancı

Çağımızın ilk yüzyıllarında gnostikler Hristiyanlarla kavga tutuştular. Yok edildiler ama kazanmış olduklarını da tahayyül edebiliriz.³

Jorge Luis Borges,
“Sahte Basilides’in Bir Savunusu”

KUKLANIN ÖZGÜRLÜĞÜ

Bir kukla özgürlük yokluğunun cisimleşmiş hali gibi görünebilir. İster gizli bir elle hareket ettirilsin ister iplerle oynatılsın kuklanın kendi iradesi yoktur. Bütün hareketleri bir başkasının –kuklanın ne yapacağına karar veren bir insanın– iradesine bağlıdır. Tamamen kendisi dışındaki bir zihnin denetlediği kukla nasıl yaşayacağına dair bir seçim yapamaz.

Eğer kukla cansız bir nesne olmasaydı, dayanılmaz bir durum olurdu bu, zira ancak kendi kendisinin bilincinde olan bir varlık özgür olmadığını hisseder. Ama kukla tahta ve bezden yapılmış bir şey, duygusu veya bilinci olmayan insan yapımı bir nesnedir. Bir kuklanın ruhu yoktur. Dolayısıyla özgür olmadığını bilemez.

Öte yandan Heinrich von Kleist’a göre kuklalar insanın asla ulaşamayacağı türden bir özgürlüğü temsil ediyordu. İlk kez 1810’da yayımlanan “Kukla Tiyatrosu” adlı denemesinde, bir parkta dolaşan anlatıcı baleye yeni atanmış baş dansçı Bay C.’ye rastlar. Onu kentin pazar meydanına kurulmuş kukla tiyatrosunda daha önce de birkaç kez görmüş olan anlatıcı bir dansçının böyle *burlesque* tarzda eğlencelere gitmesinden duyduğu şaşkınlığı dile getirir.

Bay C. cevap olarak, bir dansçının kukla tiyatrosundan çok şey öğrenebileceğini söyler. Kuklacının oynattığı kuklalar dans

3 J. L. Borges “A Defense of Basilides the False”, *The Total Library*, Londra, Penguin Books, 2001, s. 68.

ederken son derece zarif değil midir? Zahmetsiz zarafet söz konusu olduğunda hiçbir insan kuklayla yarışamaz. Bir kukla

yapmacık davranamaz. Zira yapmacık davranış, bildiğiniz gibi, ruh hareketin ağırlık merkezinin dışında konumlanmışsa ortaya çıkar. Teli veya ipleri oynatan kuklacı sadece ağırlık merkezini kontrol altında tutabildiğinden öteki uzuvlar tam da olmaları gerektiği gibi olur: Sadece cansız birer sarkaç; ve yerçekimi yasasına uyarlar; dansçıların çoğunda rastlanamayacak mükemmel bir özellik Bu kuklaların yerçekimine karşı koyma avantajı vardır. Bir dansçının önündeki en büyük engel olan maddenin ataleti nedir bilmezler: Zira onları havaya kaldıran kuvvet yere çeken kuvvetten daha büyüktür. Kuklalar orman cinleri gibi yeri sıyrıp geçerler, bir anlığına durmaları uzuvlarına yeni bir ivme kazandırır; oysa biz zemini dinlenmek, dansın yorgunluğunu üstümüzden atmak için kullanırız. Kendi içinde hiç dans sayılmayan bir andır bu ve mümkün olduğunca hızlı geçiştirmekten başka bir şey yapamayız.

Anlatıcı bu çelişkili değerlendirmelere şaşkınlıkla tepki verince “biraz enfiye çeken” Bay C. “Yaratılış’ın üçüncü bölümünü” dikkatle okumasını önerir ona. Anlatıcı meseleyi kavrar: Bilincin insanın doğal zarafetine verdiği hasarın gayet iyi farkına varmıştır. Fakat yine de kuşkularını dile getirince Bay C. ona bir ayıyla nasıl dövüştüğünü anlatır. Kılıcını ustalıkla kullanan birisi olarak bir insanın kalbini kolaylıkla deşebileceğini ancak hayvanın görünüşe göre hiç çaba harcamaksızın yara almadan elinden kurtulduğunu anlatır.

Kâh bir hücum denedim, kâh bir çalım, yüzümden ter damlıyordu ama nafi! Ayı, dünyanın en iyi eskrimcisi gibi bütün hücumlarımı geçiştirmekle kalmadı; ne zaman çalım atsam –hiçbir eskrimci onunla bu konuda boy ölçüşemez– tepki bile vermedi: Sanki aklımı okuyabiliyormuş gibi gözlerimin içine bakarak bir pençesi havada savunmaya hazır vaziyette öylece dikiliyor, hamlelerim ciddi değilse kılını bile kımıldatmıyordu.

İnsan böyle bir hayvanın zarafetiyle yarışamaz. Hayvan da kukla da kendi üzerine düşünen düşünceyle lanetlenmemiştir. Kleist’a göre, özgür olmalarının nedeni budur. İnsanların böyle bir aşamaya

ulaşmaları ise ancak sonsuz bilince kavuşacakları bir dönüşüm sayesinde mümkün olabilir.

Tıpkı sonsuzluğu katettikten sonra bir noktada kesişen iki doğrunun öbür tarafta birdenbire tekrar kavuşması gibi veya içbükey bir aynadaki imgenin sonsuzluğa gittikten sonra tekrar bize dönmesi gibi, bilgi de sonsuzluğu aştıktan sonra zarafet bize geri dönecek, öyle ki zarafet en saf haliyle ya hiç bilinci olmayan ya da sonsuz bilinç sahibi olan bir insan suretinde bulunacaktır yani ya bir kuklada ya da tanrıda.

Diyalog şöyle sonlanır:

“Öyleyse” dedim kafam biraz dağılmış halde, “Masumiyete dönmek için bilgi ağacının meyvesinden bir kez daha mı yememiz gerekiyor?”
 “Evet,” dedi Bay C. “Dünya tarihinin son faslıdır bu.”⁴

Kleist’in bu denemesi kaleme aldığı son yazılardan biridir. 1777’de Prusya askeri sınıfına mensup bir ailede doğan Kleist mizaç itibariyle geleneksel bir iş hayatına uygun değildi. Ailesi onu memur olmaya zorladı, o ise kendisini yazar olarak görüyor ama tatmin olacağı bir şeyler üretmek için mücadele veriyordu; Avrupa’da kâh oraya kâh buraya gidiyor, yazdıklarını yakıyordu. Bir noktada mücadeleyi bırakıp İngiltere’yi fethetmeye hazırlanan Napoléon’un ordusuna katılmaya çalıştı. Hiç kuşkusuz bir dâhiydi; yedi oyun, sekiz sıra dışı hikâye ve birçok deneme ve mektup bıraktı ardında. 1811’de intihar etmeden önce yok ettiği bir roman da yazmıştır muhtemelen. Doğuştan huzursuz bir insan olarak dünyada kendine bir yer bulamamıştı.

Yukarıdaki denemesi muzip ve muammalı diyaloguyla modern insanın kendisi hakkında inandığı her şeyi altüst ediyor. Nasıl olur da bir kukla –bilinçli farkındalıktan her anlamda yoksun mekanik bir alet– bir insandan daha özgür olabilir? Tam da bu farkındalık değil midir dünyayla aramıza sınır koyan ve hayatta kendi yolumuzu çizmemizi sağlayan? Ancak Kleist’in hayal ettiği şekliyle kuklanın otomatizmi kölelik olmaktan çok uzaktır. İnsan hayatıyla karşılaştırıldığında kuklanın hayatı daha çok gıpta edilesi bir özgürlük olarak görünmektedir.

4 Heinrich von Kleist, “The Puppet Theatre”, *Selected Writings*, yay. haz. ve çev. David Constantine, Indianapolis/Cambridge, Hackett Publishing, 2004, s. 411-416.
 Ücretsiz PDF Kitap Arşivi: <https://arney.org>

Özfarkındalığın özgür yaşamının önünde bir engel olabileceği düşüncesi yeni değildir. Sıradan bilincin, insanları bedeninin mekanik hareketleriyle tinin özgürlüğü arasında sıkıştırdığından uzun süredir kuşkulaniılmaktadır. Tarih boyunca, bütün mistik geleneklerde özgürlüğün, normal bilincin aşılmasıyla kazanılan içsel bir durum olarak anlaşılması bu nedenledir.

Modern düşüncede ise özgürlük insanlar arası ilişkiden başka bir şey değildir. Bu anlamda özgürlüğün birkaç çeşidi olabilir. Yapılmak istenen veya istenebilecek bir şeyin önünde insan kaynaklı engellerin olmayışıyla tanımlanan, kimi zaman negatif özgürlük de denilen bir özgürlük; yalnızca engel olmayışını değil rasyonel bir insanın davranacağı gibi davranmayı da içeren bir başka çeşit; ve özgürlüğün nasıl yönetileceğini belirleyen bir topluluğun ya da devletin üyesinin faydalandığı özgürlük. Ne var ki, Kleist ve onun gibi düşünenler için özgürlük yalnızca insanlar arası bir ilişkiden ibaret değildir. Her şeyden önce çatışmanın geride bırakıldığı bir ruh durumudur.

Avrupa Antikçağı'nda Stoacılar bir kölenin, kendi içinde bölünmüş bir efendiden daha özgür olabileceğini öne sürmüşlerdi. Çin'de Taocular olayların akışına seçenekleri tartmadan tepki veren bir bilge tasavvur etmişlerdi. Tektanlı dinlere inananlar benzer bir şey söylüyorlardı: Özgürlük Tanrı'nın iradesine boyun eğmektir. Bu geleneklere bağlı olanların en çok istediği, seçme özgürlüğü değildir. Tersine, seçme zorunluluğundan muaf olmayı arzu ederler.

Böyle bir muafiyete özlem duyanları bir tiran tarafından yönetilmek istedikleri gerekçesiyle ciddiye almamak kolaydır. Ne de olsa geçmişte ve günümüzde çoğu insanın istediği budur. Seçme özgürlüğü istemek evrensel bir dürtü olabilir ama dürtülerin en güçlüsü değildir. Mesele yalnızca, insanların yemek ve barınmak gibi daha öncelikli istekleri olması da değildir. Eğer özgürlük başkalarının diledikleri gibi yaşamalarını kabul etmekse kendileri de özgür olmamaya itiraz etmeyecek insanlar her zaman olacaktır.

Buna karşılık içsel özgürlük arayanlar, onları içlerine kapandıktan alıkoymadığı sürece yönetimdeki iktidarı umursamazlar. Bu bencil bir tavır gibi görülebilir; ama politik sistemlerin kalıcı olamadığı istikrarsızlık dönemlerinde mantıklıdır. Bu dönemlerden biri Hristiyanlık'ın Greko-Romen felsefeler ve gizem dinleriyle re-

kabet ettiği geç dönem Avrupa Antikçağı idi. Bir diğeri de politik çözümlere inancın azaldığı ve yeniden doğan dinin bilime duyulan inancın egemenliğiyle yarıştığı günümüz olabilir.

Geç Antikçağ'da özgürlüğün insanlar arasında yerleşik kılınamayacağı kabul edilirdi; dünya buna elvermeyecek kadar başa çıkılamaz bir yerdi. O dönemin geçerli mistik akımları daha da ileri giderek özgürlüğün dünyadan kaçış anlamına geldiğini savunuyorlardı. Bay C.'nin anlatıcıya Yaratılış'ın üçüncü bâbını okumasını önerdiği bölümde Kleist bu geleneklerin en radikali olan gnostisizme işaret etmektedir.

Yaratılış mitine göre Âdem ve Havva çalışmaya hiç ihtiyaç duymadan Cennet'te yaşamaktadırlar; fakat bir yılan, bilginin yasak elmasını yerlerse tanrılar gibi olacaklarını söyleyerek onları baştan çıkarır. Elmayı yerler ve Tanrı'ya itaatsizlik ettikleri için hayatlarını sonsuza dek çalışıp didinerek geçirmeye mecbur bırakılırlar.

Geleneksel okumada elmayı yemek ilk günahdır; fakat gnostiklerin yorumuna göre Âdem ve Havva elmayı yemekte haklıydılar. Onlara yememelerini buyuran tanrı gerçek Tanrı değil, bir demiurgos, güç sarhoşu zorba bir asttı, yılan da onları kölelikten azat etmeye gelmişti. Evet, Âdem ile Havva elmayı yiyince Cennet'ten kovuldular. Bu, insanın düşüşüydü – gündelik bilincin yarı karanlık dünyasına düşüş. Ama bu düşüş bir son olmak zorunda değildir. İnsanoğlu, Bilgi Ağacı'nın meyvesinden doyaya yedikten sonra bilinçli bir masumiyet düzeyine yükselir. Ve bu yükseliş, Bay C.'ye göre "Dünya tarihinin son faslı" olacaktır.

Bay C. özgürlük taleplerinin en tavizsiz olanlarından birini hatırlatır. İnsanların bir demiurgosun, –dünyadan kaybolan gerçek Tanrı'nın değil, kötücül veya yetersiz bir kutsal varlığın– uyduruk yaratıkları olduğuna inanan gnostikler seçme deneyimini insanların kökten kusurlu olduğunun teyidi gibi görüyorlardı. Gerçek özgürlük, insanların artık seçme yükünün altında ezilmeyecekleri bir durum olabilirdi ancak – sadece doğal dünyayı terk ederek ulaşılabilir bir durum. Bu unutulmuş vizyonerlere göre özgürlük gökkubbeye metafizik bir şiddetle saldırarak elde edilebilirdi ancak.

Birçokları bugün farkında olmadan gnostik bir dünya görüşüne sahiptir. İnsanın bilimsel materyalizmle tamamen anlaşılacağına inanarak özgür irade fikrini reddetmektedirler. Ama kendi yazgı-

larının efendisi olma umudunu da bir türlü elden bırakamazlar. Böylece bilimin bir şekilde insan zihninin, kendi doğal durumunu oluşturan sınırlamaları aşmasını sağlayacağına inanırlar. Dünyanın büyük bölümünde, özellikle de Batı ülkelerinde bilginin insana başka hiçbir yaratığın sahip olamayacağı bir özgürlük verebileceği inancı egemen din haline gelmiştir.

Kleist'ın kuklalarından biri bir şekilde özfarkındalık edinsaydı, dini gnostisizm olurdu. Bilimsel materyalizmin en iddialı biçimlerine göre insanlar gerçekten de kukladır: Evrimsel bir kaza sonucunda özfarkındalık geliştirmiş, genetik iplerin oynattığı birer kukla. En cesur seküler düşünürler mistik dinin bir çeşitlemesine kapılmıştır; en ateşli savunucularının bilmediği budur. Günümüzde gnostisizm kendilerinin makine olduğuna inananların dinidir.

KUKLALARIN İNANCI

Geçmiş Antikçağ'a kadar uzanan, zaman ve mekân açısından birbirinden çok farklı kültürlerde tekrar tekrar ortaya çıkan, din, felsefe ve okültizmde kendini gösteren, modern bilim ve politika⁵ üzerinde güçlü bir etki bırakan gnostisizm birçok başka düşünce biçimiyle bir arada var olmuş, bazen onlarla rekabete girmiş, kendini birçok düşünce biçiminden gizlemiş, zaman zaman da onların içinde gizlenmiştir. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da, Zerdüştlük'te, Maniheizm, mitraizm ve orfizimde gnostik akımlar ortaya çıkmakla kalmamış, gnostik fikirler Yunan felsefesinde bazı geç dönem Platoncular arasında sağlam bir yer edinmiştir.

Gnostisizmin kökenleri araştırılmamıştır ama tam teşekküllü bir dünya görüşü olarak Hristiyanlık'la aynı dönemde ortaya çıktığı sanılıyor. Zamanının diğer Yahudi peygamberleri gibi İsa da, insan hayatını iyi ve kötü arasında bir savaş olarak kabul eden Zerdüşt geleneğinden etkilenmiş olabilir. İsa'nın hayatı ve Aziz Pavlus'un değişlerinden derlenen Hristiyanlık her zaman gnostik akımlar

5 Gnostik düşüncenin modern politika üzerindeki etkisini şu kitabımda tartıştım: *Kara Ayın Apokaliptik Din ve İhtiyarın Ölümü*, çev. Bahar Tırnakçı, YKY, İstanbul, 2013.

içermiştir, her ne kadar bunlar Kilise'nin otoritesini tehdit eden sapkınlıklar olarak lanetlenmiş olsa da...

Gnostik fikirler modern olmaktan çok uzaktır ama Rönesans'ın yükselişi bu fikirlerin daha açık biçimlerde ortaya çıkmasına vesile oldu. Rasyonalistlerin Klasik uygarlığın yeniden keşfedildiği bir dönem olarak büyük hayranlık duyduğu Rönesans, devletin en yüksek kademelerinde büyüye olan inancın yaygınlaştığı bir dönemdi. Elizabeth'in sarayında düzenli olarak simyacılar ve falcılara danışılırdı, hatta dinin eski biçimleri terk edildikçe yeni tür büyüler yaygınlaşıyordu. 17. yüzyılda yaşamış Alman astrolog ve gökbilimci, matematikçi ve mistik Johannes Kepler tipik bir Rönesans adamıdır. Bir yandan evrenin düzen ve uyum ilkelerine göre yönetildiğine inanırken, diğer yandan evren yasalarının mekanik ve amaçsız olduğunu kabul eden bir dünya görüşüne doğru bir değişim başlatmıştır. İlk modern bilim insanları da benzer biçimde tutarsızdı. Isaac Newton modern fiziğin kurucusu olmasına rağmen bir yandan da simya ve numerolojiye inanır, apokalips kitaplarında gizli anlamlar arardı. Bilimsel devrim birçok bakımdan mistisizm ve büyü'nün yan ürünüydü. İşin aslı, modern bilimin birbirine dolanmış kökleri çözülünce bilimsel devrimin gerçekleşip gerçekleşmediği kuşku hale gelir.

Şair ve romancı Lawrence Durrell *Avignon Beşlisi* (1974-1985) adlı yapıtında gnostik inancın modern bir çeşitlemesini sunar. Mısırlı bir banker ve gnostik olan Akkad Avrupalı küçük göçmen gruplarına vaaz vermektedir. Zaman zaman tombul ve miskin, zaman zaman da çilekeş ve sıksa görünüşüyle bazen modern batılı kıyafetlerle bazen de geleneksel kıyafetlerle dolaşan, hayatını dört başkentte sürdüren ve en az dört dil bilen Akkad, gnostik öğretinin yerleşik dinlerin yok etmeye çalıştığı, günümüze ulaşmış fragmanlarını bir araya getirmeyi önerir.

Gnostiklerin acı temel hakikati: Dehşetle fark ettiler ki meğer İyi Tanrı'nın dünyası ölü bir dünyaymış ve onun yerine bir gaspçı, Kötülüğün Tanrısı geçmiş. Gnostiklerin ezilmesine, yasaklanmasına, yok edilmesine yol açan, bu hakikatin derinden kavranışı ve ilanıydı. İnsanlık şeyler hakkındaki hakikatle yüzleşemeyecek kadar kırılgan ama doğanın ve sürecin gerçekliğiyle berrak bir zihinle karşı karşıya gelen birisi için yarınt kaçınılmazdır. Dünyayı kötülük yönetir.

Bir gnostik kendi kendine şu soruyu sorar: Her şeyi bu olduğu haliyle ne tür bir tanrı örgütlemiş olabilir? Temelinde güya bir Kurtarıcı ve iyilik pınarı bulunan, ölüm ve yok oluşla dolu bu kemirgen dünyayı? Bu uğursuz yıkım ve intihar makinesini nasıl bir tanrı inşa etmiş olabilir? Yalnızca doğadaki karanlık ve negatif ölüm eğiliminin ta kendisi – hiçliğin ve kendini yok edişin ruhu. Birbirimizin yemeği, birbirimizin avı olduğumuz bir dünya...⁶

Dünyayı kötülüğün eseri olarak gören gnostikler yeni bir özgürlük vizyonu geliştirdiler. İnsan artık özgürlüğün yasaya uymak anlamına geldiği bir düzenin parçası değildi. Özgür olmak için dünyevi şeylerin tabi olduğu yasalara başkaldırması gerekiyordu. Etten kemikten bir yaratık olmanın getirdiği kısıtlamaları inkâr ederek maddi dünyadan çıkmak zorundaydı.

Modern bilim ilk bakışta bu gnostik görüşle ters düşse de bunun tam tersi doğrudur. Bugünkü anlayışımıza göre evren iyi veya kötü bir genel amaç güden yasalara göre yönetilmemektedir artık. İçinde yaşadığımız dünya bir evren olmayabilir bile. Görünüşteki doğa yasaları sabit ve kalıcı yasalar değil, bir devamlılık olabilir, evren ise belki de temelde kaotiktir. Yine de tini maddi dünyadan özgürleştirme projesi ortadan kaybolmamıştır. Özgürlüğü kozmik yasaya isyan ederek bulma hayali insanın kendisini bir şekilde doğanın efendisi kılabilceğine duyduğu inanç olarak yeniden belirmiştir.

Kristalograf J. D. Bernal (1901-1971) gnostik fikirlerin modern bilime nasıl girdiğini gösterir. Bir zamanlar Britanya'nın en nüfuzlu bilim insanlarından sayılan, hayatı boyunca komünizme inanmış, Stalin Barış ödülü sahibi Bernal, Sovyetler Birliği'nde bilimsel yöntemlerle planlanmış bir toplumun oluşturulduğu kanaatindeydi. Ama ihtirasları kurumların rasyonel olarak yeniden yapılandırılmasının çok ilerisindeydi. Bilimin evrim sürecinde yol açacağı bir yön değişimi sayesinde insanların biyolojik organizmalar olmaktan çıkacağını düşünüyordu. Bilim tarihçisi Philip Ball'a göre Bernal, "cerrahi tekniklerle yaratılmış makine bedenli, insan sonrası sayborglar"ın insan toplumunun yerini alacağını hayal ediyordu. Bernal bu fanteziyle bile tatmin olmuyordu. Daha da ileri bir ge-

lecekte, insanların ayrı ayrı fiziksel varlıklar olmaktan çıkacağı, bireyselliğin ve ölümlülüğün silindiği bir dünya öngörüyordu.

Bernal, *The World, the Flesh and the Devil: An Enquiry into the Future of the three Enemies of the Rational Soul* (Dünya, Beden ve Şeytan: Rasyonel Ruhun Üç Düşmanının Geleceğine Bir Bakış) adlı kitabındaki bir bölümde düşündüklerini şöyle açıklıyor: “Bilincin kendisi bütünleşik organizmadan kurtularak, uzayda radyasyonla iletişim kuran atom kümeleri haline gelerek ve belki de nihayetinde çözülüp tamamen ışığa dönüşerek bütünüyle maddesizleşmiş bir insanlıkta son bulabilir veya yok olabilir.”⁷

Bernal kitabını 1929’da yayımlamıştı, fakat onunkilere çok benzer fikirler günümüzde de öne sürülüyor. Fütürolog ve Google’ın teknik müdürü Ray Kurzweil’in tekillik vizyonuna da buna benzer kavrayışlar hâkim: İnsanların kendilerini maddi dünyadan özgürleştirmelerini ve biyolojik organizmalar olmaktan kurtulmalarını sağlayacak bir bilgi patlaması. Kurzweil’in *The Singularity is Near* (Tekillik Yakında) adlı, altbaşlığı da “When Humans Transcend Biology” (İnsanlar Biyolojiyi Aşınca) olan kitabında⁸ değindiği teknolojiler farklı olmakla birlikte –ameliyatla bir sayborg yaratmak yerine beyindeki bilgileri siberuzaya yüklemek– nihai hedef, –insan zihnini maddeye hapsolünmüşlüğünden kurtarmak– Bernal’inkiyle aynıdır. Bu fikirlerle gnostisizm arasındaki yakınlık açıktır. Başka yerlerde olduğu gibi burada da seküler düşüncüyü unutulmuş ya da bastırılmış din şekillendirir.

İster antik olsun ister modern, gnostisizm doğru varsayılan iki temel fikre bağlıdır.⁹ İlki, insanların maddi dünyada hapsolmüş bilinç kıvılcımları olduğu kanaatidir. Gnostikler dünyada bir düzen olduğunu yadsımyorlardı; ama bu düzeni, biat etmeyi reddettikleri kötülüğün bir tezahürü olarak görüyorlardı. Onlara göre yaratıcı en iyi ihtimalle beceriksizdi, biçim verdiği dünyaya

7 Bernal ve söz konusu kitabındaki bölümün bir tartışması için bkz. Philip Ball, *Unnatural: The Heretical Idea of Making People*, Londra, Bodley Head, 2001, s. 171-172.

8 Ray Kurzweil, *The Singularity is Near: When Humans Transcend Biology*, Londra, Penguin Books, 2005.

9 Gnostisizmin en iyi açıklamasını Hans Jonas yapmıştır: *The Gnostic Religion: The Message of the Alien God and the Beginnings of Christianity*, 2. Baskı, Boston, Beacon Press, 1963. Ayrıca bkz. Giovanni Filoramo, *A History of Gnosticism*, çev. Anthony Alcock, Cambridge, Mass. ve Oxford, Blackwell, 1992.

karşı ihmalkâr veya unutkandı, muhtemelen de bunamış, delirmiş veya çoktan ölmüştü. Dünyayı yönetense, bir ast, itaatsiz ve kötücül bir demiurgostu. Karanlık kozmosta kısıtılmış insanlar gerçek durumlarından habersiz, trans benzeri bir teslimiyet halinde tutuluyordu. Bu noktada ikinci temel fikre geliyoruz: İnsanlar bu kölelikten özel bir bilgi edinerek kurtulabilir. Gnosis Yunanca bilgi demektir, gnostikler içinse bilgi özgürlüğün anahtarındır.

Gnostiklere göre insanlar hatalı tasarlanmış ve kötü üretilmiş yaratıklardır, gerçek durumlarına ilişkin bir belirip bir kaybolan bir içgörüyü donatılmış veya lanetlenmişlerdir. Bilgi Ağacı'nın meyvesini yiyince evrende yabancı olduklarını keşfettiler. Bu noktadan sonra da kendi kendileriyle ve dünyayla savaş halinde oldular.

Gnostikler dünyanın kötü olduğunu ileri sürmeleriyle daha eski düşünme biçimlerinden ayrılırlar. Antik Mısır ve Hindistan dinlerine göre dünyada karanlık ve aydınlık, iyi ve kötü vardı ama bunlar kozmik bir mücadele içine hapsolmak yerine dönüşümlü olarak birbirinin yerini alıyordu. Dünyayı yaratıcı ve yıkıcı güçler arasında bir etkileşim olarak gören animist kavrayışlar da benzer bir bakış açısına sahiptir. Bu türden bir evrende tektanrıcılık savunucularına kuşaklar boyu azap veren kötülük sorunu yoktur.

Etkin bir güç olarak kötülük düşüncesi Zerdüşt'le ortaya çıkmış olabilir.¹⁰ İsa'dan birkaç yüzyıl önce yaşamış olan (kesin tarihler tartışmalıdır) bu İranlı peygamber dünyayı aydınlıkla karanlığın çarpıştığı bir savaş alanı olarak görüyor ve aydınlığın kazanabileceğine inanıyordu. Birkaç yüzyıl sonra bir başka İranlı peygamber, Maniheizm'in kurucusu olan Mani de iyinin egemen olabileceğini kabul ediyor ama zaferin kesin olmayabileceğine inanıyordu. Alternatifler arasında bocalama duygusu bu sıralarda belirginleşip özgür irade fikrine dönüşmüş olabilir.

Dünyada kötülüğün mevcudiyeti fikri ikinci inançlarla birlikte ortaya çıkmıştır. Şeytanın kötülüğün kişileştirilmesinden ziyade bir muhalif rolünde olduğu Eski Ahit'te bu fikre rastlanmaz. Şeytan sadece Yeni Ahit'te kötülüğün aracısı olarak ortaya çıkar. Hristi-

10 Batı dinlerinde kötülük fikri için bkz. Yuri Stoyanov, *The Other God: Dualist Religions from Antiquity to the Cathar Heresy*, New Haven ve Londra, Yale University Press, 2000.

yanlık bütün tarihi boyunca bu kötülük kavramını tamamen iyi ve tümgüçlü bir tanrı inancıyla uzlaştırmaya çalışmıştır.

Mani dininden dönme olan Augustinus bu açmazı, kötülüğün, iyiliğin yokluğu olduğunu önererek çözmeye çalıştı – özgür iradesini kötüye kullanan insanın düşüşü. Fakat Hristiyanlık'ta iyi ve kötüyü karşıt güçler olarak gören bir akım hep varolmuştur. Kathar teolojisinin 13. yüzyılın başından günümüze kadar gelmiş en sistemli kitabı “İki ilkenin kitabı” iyilik ilkesiyle birlikte başka bir ilkenin daha varlığını öne sürer: “Günah dolu kötülük ilkesi, ki Şeytan'ın ve karanlığın gücü ve gerçek Tanrıımıza yabancı olan bütün başka güçler temelde sadece ondan çıkar.” Katharizm bu görüşü desteklemek için İsa'yı alıntılar (Matta 7: 18): “İyi bir ağaç kötü meyve vermez, kötü bir ağaç da iyi meyve vermez.”¹¹

Böyle deyişler nasıl yorumlanırsa yorumlansın Hristiyanlık her zaman birbiriyle çatışan unsurların bir bileşimi olmuştur. Hristiyanlık'ın, gnostisizmin veya başka herhangi bir dinin belkemiğini oluşturan bozulmamış bir gelenek yoktur. Kökenlere yönelik arayış fragmanların keşfiyle son bulur.

Modern seküler düşüncedeki şekliyle kötülük fikri Hristiyanlık'ın mirasıdır. Hiç kuşku yok ki rasyonalistler bu fikri reddetmişlerdir ama bu fikir olmadan yapamayacaklarını anlamaları uzun sürmemiştir. Geçmişte kötülük olarak bilinen şeyin insanoğlunun üstesinden gelebileceği cehaletin ürünü, bir yanılgı olduğunda ısrar ederler. Bu noktada tektanrıcılığın daha sonraki versiyonlarında özümşenen Zerdüştlük'e ait bir temayı yinelemektedirler: “İnsanın ‘yaratılışın efendisi’ olarak Hakikat ve Hakikat Dışının güçleri arasındaki çekişmede ön safta olduğu” inancı.¹² Gelgelelim, insanın aklın sesine sağır olduğu gerçeğini nasıl açıklamalı? Rasyonalistler bu noktada karanlık çıkarları hatırlatırlar: Hain rahipler, batıl inançlardan kâr sağlayanlar, aydınlanmanın kötücül düşmanları, şer güçlerinin seküler tecessümleri.

Seküler düşünce genellikle, dinin en değerli kavrayışlarını bastırırken aslında dinin dayattığı bir örüntü izler. Modern rasyonalistler hem kötülük fikrini reddederler hem de bu fikre takıntılıdırlar.

¹¹ Stoyanov, *age*, s. 2.

¹² *Age*, s. 33.

Kendilerini karanlığa karşı mücadele eden savaşçılar olarak görürler ama insanoğlunun karanlığı neden bu kadar sevdiğini sormak akıllarına gelmez. Dinin karşı karşıya kaldığı kötülük problemiyle onlar da karşı karşıya kalmıştır. Tek fark dinsel inanç sahiplerinin çözülemez bir zorlukla yüz yüze olduklarını bilmeleri ama seküler inançlıların bunu bilmemeleridir.

Kendi içlerindeki kötülüğün farkında olan geleneksel inançlılar kötülüğün insan eylemiyle dünyadan defedilemeyeceğini bilirler. Bu koruyucu kavrayıştan yoksun olan seküler inançlılar ise daha yüksek bir tür yaratmayı hayal ederler. Planlarını boşa çıkaracak vahim hatayı fark etmezler: Böyle bir türü yaratacak olan haliha-zırda var olan insanlardır.

YARATMA OYUNU* VE TERZİ MANKENLERİ

Kleist'ın denemesi Yaratılış hikâyesinin gnostik yorumuyla kuşaklar boyu şair ve yazarları büyülemiştir. Kleist'ın metnini ele alanlardan en yeteneklisi ve açık ara farkla en özgünü Polonyalı Yahudi yazar ve ressam Bruno Schulz'tur. Altbaşlığı "ikinci bir Yaratılış kitabı" olan "Terzilerin Mankenleri Üzerine Bir Tez"de anlatıcı metafizik bir sihirbaz olan babasının verdiği bir dizi ilginç ve sıra dışı dersi anlatır. Akşamları hep birlikte dikiş diken genç kadınlara verilen bu spekülâtif söylevlere göre yaşayan her şey bir demiurgosun eseridir. Fakat söz konusu demiurgos maddenin kendisidir, ne cansızdır ne de sabit biçimlere sokulmuştur:

"Yaratılışın tekeli demiurgosun elinde değildi" derdi babam, "çünkü yaratmak bütün ruhların ayrıcalığıdır. Maddeye sonsuz doğurganlık, tükenmez bir canlılık ve aynı zamanda bizi de yaratmaya davet eden ayartıcı bir kışkırtma gücü verilmiştir ... Bütün maddenin nabızı, içine ölgün ürpertiler gönderen sayısız imkânla çarpar. Ruhun hayat veren nefesini bekleyerek sonsuza dek devinir. Kendi içinde kör gözlerle uydurduğu binlerce tatlı, yumuşak, yuvarlak şekille gönlümüzü çeler."¹³

13 Bruno Schulz, *The Street of Crocodiles and Other Stories*, Londra, Penguin Books, 2008, s. 31. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

* Demiurji.

Schulz'un çeşitlemesinde demiurgos yani kör, duygusuz, yaratıcı madde benzer bir yaratma dürtüsüyle donatılmış varlıkları doğurur. Bu yaratıklar bir kez bilince kavuştular mı kendileri de birer demiurgos olmak isterler:

“Demiurgosun benzersiz mükemmelliğinin dehşetine gereğinden uzun süre boyun eğdik” dedi babam. “Onun yaratısının mükemmelliği kendi yaratıcı içgüdümüzü çok uzun süredir felç ediyor. Onunla rekabete girecek değiliz. Biz daha aşağıdaki kendi dünyamızda yaratıcı olmak istiyoruz, yaratmanın ayrıcalığını, hazlarını istiyoruz – tek kelimeyle yaratmak istiyoruz.”¹⁴

Schulz'un yeniden anlatımında insanlar, şans eseri bulundukları maddi bir dünyada demiurgos rolü oynarlar. Kişisiz bir sürecin arızı ürünleri olarak yaratılışın amacı olduklarını iddia edemezler. Fakat maddenin işleyişinde bilinçli farkındalığa doğru bir yönelim içsel olarak var gibi görünmektedir ve insanlar bu eğilimi en uç noktasına kadar taşımışlardır. Anlatıcının babasına göre insanlar kendi kumaş dükkânındaki mankenler gibidir:

Mumya müzesindeki heykeller... hatta mankenlerin panayır parodileri bile hafife alınmamalıdır. Madde asla şaka yapmaz; her zaman trajik ölçüde ciddi öğelerle doludur. Maddeyle oynanabileceğini, ona şaka olsun diye biçim verilebileceğini düşünmeye kim cüret eder? Şakanın maddenin içine gömülüp kalmayacağı, onu kader gibi, akıbet gibi kemirmeyeceği ne malum? Neden olduğu şey olması gerektiğini, neden kendisine zorla dayatılmış ve sadece bir parodi olan biçimde kalması gerektiğini bilmeyen o kuklanın yapıldığı maddeye kazınmış acıyı, oraya hapsolmuş cefayı düşünebiliyor musun?¹⁵

Kendilerinin daha üstün çeşitlemelerini yaratma hayali uzun zamandır insanların saplantısı olagelmıştır: Ortaçağ efsanelerindeki homunculuslar ve golem; modern çağlarda ise insanların olup olabileceğinden çok daha iyi birer hesap makinesi olan ve daha üstün bir özfarkındalık potansiyeli taşıyan düşünen makineler:

¹⁴ Age, s. 33.

¹⁵ Age, s. 35.

“Demiurgos eksiksiz, mükemmel ve karmaşık materyallere âşıktı; biz ise çöpe öncelik vereceğiz. Maddenin ucuzluğu, sefaleti ve adiliği bizi mest ediyor, büyülüyor Tek kelimeyle” diye sözü bağladı babası, “biz insanı ikinci kez yaratmak istiyoruz – bir terzi mankenine benzer biçimde.”¹⁶

Anlatıcının babası –bu sapkın tarikatın esin dolu lideri– ezoterik bir vakarla gnostik mite ilişkin kendi yorumunu açıklar:

Demiurgos’un elinde önemli ve ilginç yaratı tarifleri vardı. Bunlar sayesinde kendilerini kendi imkânlarıyla yenileyebilen birçok tür yarattı. Bu tarifler yeniden oluşturulabilir mi? Kimse bilmiyor. Ama zaten buna gerek de yok çünkü klasik yaratma yöntemleri ilelebet erişilmez kalsa bile kimi yasa dışı yöntemler, sapkın ve suç teşkil eden yöntemler sayıca sonsuzdur.¹⁷

Bu, gnostisizmin dilinden çevrildiğinde, modern bilime büyük ölçüde hayat veren bir görüştür.

Schulz’un benzersiz incelikteki hikâyesinde anlatıcının babası modern bilimde örtük biçimde bulunan şu görüşü dile getirir: İnsan türü doğanın bir kaprisi olabilir ama şans eseri dünyada yaşamaya başlayınca gitgide artan bilgisini kendi kendisini daha üstün bir biçimde yaratmak için kullanabilir. Bir evrim kültünde cisim bulan bu görüş, kasıt bu olmasa da, yaratma hevesinin bir çeşididir.

Schulz’un hem lirik hem de ironik olan incelemesi yazarının karakterini yansıtır. Schulz, sihrin en dünyevi şeylerde ortaya çıktığı yapıtlar kaleme almıştır: Bir dükkânın içi bütün bir dünya olabilir, içindeki ucuz ve süprüntü mallar görkemli bir manzara oluşturabilir; bir aile hikâyesi eski bir destanın özelliklerini taşıyabilir. Schulz insan hayatının en iyi mit yoluyla anlaşılabilirliğine inanıyordu. 1936’da yazdığı “Gerçekliğin Mitleştirilmesi” adlı denemesinde şöyle diyordu: “Bize ait tek bir fikir parçacığı bile yoktur ki mitten kaynaklanmıyor olsun, dönüştürülmüş, yaralanmış ve doğasından uzaklaştırılmış mitoloji olmasın.”¹⁸

¹⁶ Age, s. 33.

¹⁷ Age, s. 32.

¹⁸ Schulz, “The Mythicization of Reality”, alıntılanan: David A. Goldfarb, age, “Giriş”, <https://www.martey.org>, s. xv.

Schulz'un yazılarına esin veren mite göre bireysellik maddenin, –insan gibi, hamamböceği gibi– geçici bir rol üstlendiği ve yoluna devam ettiği bir tiyatro gösterisidir. Yaratma hevesi bu sürecin bir devamıdır. İnsanlar kendi kendilerinin daha üstün çeşitlemelerini yaratma hayalinin peşinden gittiklerinde maddenin buyruğuna itaat edecekler ve yaratıları tahayyül ettikleri her şeyden daha farklı olacaktır.

1892 yılında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Galiçya eyaletindeki Drohobycz kentinde tüccar bir ailenin oğlu olarak doğan Schulz, hayatını 20. yüzyıl Avrupa barbarlığının merkezinde geçirdi. Resmi seviyordu ama sanattan geçinmesi mümkün değildi. Aile geleneği olan hasta akrabalara bakma sorumluluğunu üstlenince yerel bir okulda öğretmenliğe başladı. Yaratıcı çalışmaları için gereken zamandan ve enerjiden çalan bu işi hiç sevmiyordu. Derinden bağlı olduğu, Katoliklik'e dönmüş Yahudi bir kadınla olan nişanı bozuldu. Schulz dışarıdan bakınca tatmin edici bir hayat sürmese de parlak eserler –hikâyeler, resim ve çizimler– üretmeye devam etti.

Bugün Ukrayna sınırları içinde kalan, doğduğu kent İkinci Dünya Savaşı'nda hem Sovyet hem de Nazi güçlerince işgal edildi. Schulz Nazi işgali sırasında gettoda yaşıyordu ama bir süreliğine, çocuğunun oyun odasının duvarlarına resim yapması karşılığında Schulz'a tayı ve koruma sağlayan bir Nazi subayının emrinde çalıştı. Yahudileri bekleyen zorunlu göçlerin ve infazların farkında olan Schulz bazı eserlerini Yahudi olmayan arkadaşlarına emanet etti. 19 Kasım 1942'de duvar resimlerini bitirdikten kısa bir süre sonra elinde bir somun ekmekle gettoya dönerken bir Nazi subayı tarafından vuruldu. Schulz'un koruyucusu olan Nazi subayı bu subayın denetiminde olan bir Yahudi'yi öldürmüştü, o da karşılığında Schulz'u öldürme hakkını bulmuştu kendinde. "Sen benim Yahudi'mi öldürdün," demişti gururla, "ben de seninkini öldürdüm."

Schulz'un, öldürüldüğü sırada Varşova'daki arkadaşlarından sahte belge ve para toplayarak kaçmaya hazırlandığına dair kanıtlar vardır. Drohobycz'den (nereye gideceği belli olmasa da) belki de hemen o gece gitmeyi planlamıştı. Schulz'un çoğu yapıtı hiç iz bırakmadan yok olmuştur. Duvar resimleri ise yaklaşık altmış yıl

sonra Nazi subayının yaşadığı evin kilere dönüştürülmüş bölümünde keşfedildi. Schulz'un ışıltılı ruhu, her yere yayılmış modern bir mitin oyunbaz ve alaycı bir yorumu olan "terzi mankenler" gibi hikâyelerde yaşamaya devam ediyor.

LEOPARDI VE MAKİNELERİN RUHU

Kleist'in denemesinde insanlar kuklanın zarif otomatizmiyle bir tanrının bilinçli özgürlüğü arasında sıkışıp kalmışlardır. Eylemlerinin tutuk ve sarsak niteliği, kendilerini hayatlarının gidişini belirlemek zorunda hissetmelerinden ileri gelir. Öbür hayvanlar hangi yolu seçeceklerini düşünmeden yaşarlar hayatlarını. Dünyada koklaya koklaya gittikleri yolda nasıl bir belirsizlik hissedерlerse hissetsinler, bu kalıcı bir durum değildir; güvenli bir yere vardıklarında rahat ederler. Buna karşılık insan, hayatını nasıl yaşayacağı kaygısı içinde geçirir.

Kleist'in denemesinin üzerinden çok zaman geçmeden İtalyan şair Giacomo Leopardi insanın özgür olmasının ne anlama geldiği hakkında bir başka görüş ortaya attı. Melankolik şiirleriyle hatırlanan Leopardi Romantik akıma mensup olarak bilinir. Fakat insanlara ve doğadaki yerlerine ilişkin görüşü fiiliyatta Romantiklerin görüşünün tam zıt ucunda yer alır. Romantik düşünce bir sonsuzluk kültüne doğru meylederken Leopardi'ye göre uygar yaşam denilebilecek her şey için sonluluk ve kısıtlama gereklidir. Leopardi, çağın hastalığının bilimin sağladığı güçten zehirlenmeyle birlikte bilimin ortaya çıkardığı mekanik dünyayı kabul etme yetersizliğinden kaynaklandığına inanıyordu. Eğer bu hastalık için bir tedavi var idiyse yanılmalara bilinçli olarak terbiye edilmesini gerektiriyordu.

Leopardi'nin sağlığında şiirlerinin yanı sıra ancak kısa birkaç denemesi ve diyalogları yayımlanmıştı. Çağdaş hastalığa ilişkin tanısının İtalyanca tam metni yüzüncü doğum yılı olan 1898'de, İngilizce çevirisi ise ancak 2013'te yayımlandı. Gizlice kaleme alınmış 4500 elyazması sayfadan oluşan *Zibaldone* (karışık düşünceler) kendisine yazdığı bir dizi not olarak tasarlanmıştı. Antikçağ tarihi ve filolojiden din eleştirisi ve materyalizmin yeni bir versiyonuna

kadar çeşitli konulara değinen *Zibaldone* bilimsel bilginin insan özgürleşmesinin aracı olabileceğine yönelik inancın yöntemsel bir açıklamasıdır.

Leopardi *Zibaldone*'nin büyük bölümünü, yirmili yaşlarının başındayken Papalık devletinin dağlık ve ücra bir kasabası olan Recanati'deki aile evinin kütüphanesinde yazdı. Eski moda bir adam olan babası aristokrat olduğunu gösteren kılıcı hâlâ belinde taşıyordu. Kendi kendine Yunanca ve İbranice öğrendiği kütüphanede günlerce kitapların üstüne eğilmekten kambur olan ve görme yetisi zayıflayan Leopardi hayatı boyunca kırılgan ve sağlıksızdı. Evli bir Floransalı kadınla girdiği başarısız ilişki haricinde pek az kişiyle ilişki kurdu, uzun yoksulluk dönemleri yaşadı, son yıllarını ise Napoli'de yakın bir erkek arkadaşının yanında geçirdi.

Hassas şair aynı zamanda modern ideallerin amansız bir eleştirmeniydi. İnsan türünün düzelme kaydettiği yollu modern fikri ciddiye alamıyordu. Bazı uygarlıkların diğerlerinden daha iyi olduğunu kabul ediyordu ama hiçbirisi insan türüne izleyeceği yolu göstermiyordu. "Modern uygarlık antik uygarlığın sadece bir devamı, ilerlemiş hali olarak düşünülmemelidir ... temelden farklı olan bu iki uygarlık birbirinden bağımsızdır ve öyle değerlendirilmelidir, veya daha ziyade, her biri kendi içinde tamamlanmış farklı ve ayrı iki uygarlık türü olarak değerlendirilmelidir."¹⁹ Leopardi'nin gönlü antik uygarlıktan yanaydı, antik uygarlığın eseri olan yaşama biçimi insanı daha mutlu kılıyordu. Ama o dünyanın diriltilebileceğini asla düşünmedi.

Leopardi'ye göre çağdaş uygarlığın itici gücü artan bilgidir. Önceki kuşaklardan daha çok şey bilen modern insan, din dahil, geçmişin yanılısamlarından kurtulmuştur. Fakat dinin bu reddi kısmen tam da Hristiyanlık'ın yan ürünüdür ve daha bile zararlı olan yanılısamların doğmasıyla sonuçlanmıştır.

Antik çağların çoktanrılı kültürleri insan imgeleminin ürünlerinden başka bir şey olmayabilirdi ama bu kültürler insanın, bilmediği ve evrensel bir hakikat içeriyormuş gibi davranmadığı bir dünyada yaşamasına yardım etti. Hristiyanlık bütün dünyaya yönelik bir

¹⁹ *Zibaldone: The Notebooks of Leopardi*, yay. haz. Michael Caesar ve Franco D'Intino, Londra, Penguin Books, 2013, s. 1819.

vahiy olma iddiasıyla, yanılısamayı hoşgörüyü kabullenen bu yaşam biçimini baltaladı. Ne var ki antik dünya zaten kendi çözülüşünün tohumlarını felsefede barındırıyordu. Kuşkucu sorgulama alışkanlığı felç eden bir belirsizlik durumu yaratmıştı. Hristiyanlık da bunu iyileştirmeyi vaat ediyordu. Hristiyanlar inançlarının antik dünyaya hakikati gösterdiğine ve onu kuşkudan koruduğuna inanıyorlardı.

Leopardi'ye göre ise tam tersiydi:

[Antik] dünyayı yıkmakta olan şey, yanılısamaların olmayışıydı. Hristiyanlık onu kurtardı, hakikat olduğu için değil yeni bir yanılısama kaynağı olduğu için. Yol açtığı sonuçlar –coşku, fanatizm, yüce fedakârlık ve kahramanlık– herhangi bir büyük yanılısamanın olağan sonuçlarıdır. Burada doğru mu yanlış mı olduğunu değil bunun Hristiyanlık lehine hiçbir şeyi kanıtlamadığını göz önünde bulunduruyoruz. Ama bunca engelin arasında kendini nasıl kabul ettirdi? Yüreğin, kendi çıkarlarına ters bile olsa yanılısama kapasitesinin ne denli engin olduğunu ya da ne denli sıklıkla kendisine apaçık zararlı olan bir şeyi sevdiğini fark etmeyen, insan yüreğini hiç anlamamış demektir.²⁰

Aklın ilerleyişi uygarlık için gereken yanılısamaların zayıflamasına yol açar:

Aklın ilerleyişi ve yanılısamaların yok edilişi barbarlık doğurur, buna hiç şüphe yoktur... Barbarlığın en büyük düşmanı akıl değil doğadır. Doğa (doğru dürüst izlenirse tabii) bir halkı gerçekten medenileştiren yanılısamalarla donatır bizi... Yanılısamalar doğaldır, dünyanın sisteminde içkindir. Tamamen veya büyük ölçüde ortadan kaldırıldıklarında insan doğasından uzaklaşır ve doğasından uzaklaşmış her halk da barbardır. Akıl ise bizi kendi çıkarımızı kollamaya doğal biçimde meyilli kılarak ve bizi birbirimize bağlayan yanılısamarı ortadan kaldırarak toplumu yok eder ve insanı köleleştirir.²¹

Leopardi'ye göre Hristiyanlık'ın yükselişi kuşkunun aşırılığına bir tepkiydi. Antikçağ filozoflarının çoğu görünmez bir dünya düzeninin görülerinden esinleniyordu. Pythagoras, Platon ve öğrencileri insani olayların akışının ötesinde veya altında gizli bir harmoninin

²⁰ Age, s. 207.

²¹ Age, s. 23-24.

yattığına inanıyorlardı. Ancak bu filozofların uyguladığı sistemli kuşkunun mistik görüşlerinden daha güçlü olduğu anlaşıldı, bu da yeni ve daha güçlü bir yanılsama gerektiren içsel bir kaos haline neden oldu. Modern zamanlarda bu etkileşim başka bir biçimde yeniden gerçekleşiyor. Nasıl ki Hristiyanlık kuşkuculuğa bir tepki idiyse, seküler inançlar da Hristiyanlık'ın çöküşüne bir tepkidir. Bilimin ortaya çıkardığı dünyadan kaçmaya çalışan insanoğlu, bilimin insana dünyayı kendi imgesine göre yeniden kurma olanağını sağlayacağı yanılsamasına sığınmıştır.

Leopardi'nin dünya görüşünün bir özelliği de ödünsüz maddeciliğidir. Ruh dediğimiz şey dahil, varolan her şeyin maddenin bir türü olduğuna inanıyordu. Madde ve zihin ayrımından vazgeçmek konusunda isteksizdik çünkü maddenin düşünebildiğini tasavvur edemiyorduk. Ancak Leopardi'ye göre bizim düşündüğümüz gerçeği, maddenin düşünebildiğini kanıtlıyordu.

Maddenin düşündüğü bir gerçektir. Bir gerçektir çünkü biz kendimiz düşünüyoruz; ve maddeden başka hiçbir şeyi bilmiyoruz, bilemeyiz, algılayamayız, sadece madde olduğumuzun farkındayız. Bu bir gerçektir çünkü düşünce değişimlerinin tamamen algılamaya, fiziksel durumumuza bağlı olduğunu zihnimizin tamamen bedenimizdeki değişim ve farklılaşmaların karşılığı olduğunu görüyoruz. Bu bir gerçektir çünkü düşünceyi bedenimizle hissediyoruz.²²

Genellikle Leopardi gibi bir materyalistin dini reddetmesi gerektiği düşünülür ama onun görüşü farklıydı. Din kesinlikle bir yanılsamaydı ama Leopardi insanların yanılsamalar olmadan yaşayamayacağını biliyordu. Hristiyanlık'ı eleştiriyordu ama itirazları entelektüel olmaktan çok ahlaki ve estetikti: Hristiyan dinine, yaşam kalitesini düşürdüğü için kızıyordu.

Ruhani dünya uğruna doğal dünyayı değersizleştiren Hristiyanlık, mutluluğa ancak düşman olabilirdi. Leopardi şöyle diyordu: "İnsan Hristiyanlık'tan önce daha mutluydu."²³ Bugün ahlaki görececi dediğimiz yani insani değerlerin yalnızca kültürel yapılar olduğunu düşünen birisi değildi. İnsan doğasının değişmezliğini ve bunun sonucunu yani iyinin ve kötünün evrensel olarak insandan

²² Age, s. 1913.

²³ Age, s. 248.

kaynaklanan varlığını savunuyordu. Sık sık çelişen bu değerleri bir evrensel ilkeler sistemine dönüştürmeyi ise reddediyordu. Hristiyanlık'ta olsun seküler ardıllarında olsun böyle bir proje tiranlıkla sonuçlanmaya mahkûmdur zira insan ihtiyaçlarının çözülmeye çelişkilerini bastırma yolunda bir girişimdir.

Leopardi Hristiyanlık'ın evrensel iddialarının evrensel köleliğe ruhsat çıkarttığını düşünüyordu. Hristiyanlık bütün insanlığa kucak açtığı için genellikle övülür, eleştirenler bile, onu bu yönüyle Yahudilik'ten daha ileri bir adım olarak övgüye değer bulurlar. Leopardi –kendisinden yüz yıl sonra Freud gibi– bu görüşü paylaşıyordu.²⁴ Ortaçağ'da Hristiyanlık adına işlenen suçlar Antikçağ'dan daha beterdi, tam da evrensel ilkelerin uygulandığı gerekçesiyle savunulabilecekleri için: Hristiyanlık'ın dünyaya soktuğu kötülük “büsbütün yeni ve Antikçağ'daki kötülükten daha feci, daha korkunç ve daha barbarcadı....”²⁵

Modern rasyonalizm Hristiyanlık'ın temel yanlışını, bütün insanlık için iyi olan hayatı vahyetmiş olma iddiasını yeniler. Leopardi modern çağda ortaya çıkan seküler öğretileri, dinin kusurlarından birçoğunu içeren bir düşünme biçimi olan “yarı felsefe”nin ifadeleri olarak tanımlıyordu.²⁶ Leopardi'nin “aklın barbarlığı” dediği şey –dünyayı daha rasyonel bir temelde yeniden yapma projesi– Hristiyanlık'ın militan evangelizminin daha tehlikeli bir biçimiydi.

Olaylar Leopardi'nin teşhisini doğruladı. Hristiyanlık güçten düştükçe dünyaya miras bıraktığı hoşgörüsüzlük daha da yıkıcı bir hal aldı. Emperyalizmden komünizme, demokrasi ve insan haklarına katkıda bulunmak için hiç durmadan başlatılan savaşlara kadar şiddetin en barbarca biçimleri daha yüksek bir uygarlığa götüren araçlar olarak desteklendi.

Leopardi Hristiyanlık'a yönelik bütün eleştirilerine rağmen Hristiyanlık'ın düşüşüne sevinmemişti. “Günümüz insan hayatının sefil haldeki sarsak yapısına payanda yapabileceğimiz tek şey

24 Freud'un Hristiyanlık'ın Yahudilik'ten daha ileri olduğu görüşünü neden reddettiğini şu kitabımda tartıştım: *The Silence of Animals: On Progress and Other Modern Myths*, Londra, Penguin Books, 2013, s. 103.

25 Zibaldone, s. 80. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

26 Age, s. 285.

dindir”²⁷ diyordu. Ne var ki ailesinden edindiği dini inançtan bir teselli bulduğunu düşündürecek bir neden yoktur. Babasının iyi bir Katolik olarak yetiştirdiği Leopardi çoktanrıçılığa hayran bir ateist olmuştu. Antik zamanların daha iyicil inançlarının diriltilemeyeceğini anlayınca en az zararlı yanılısama olarak çağının dini-ni savundu. Ama kendisi bu yanılısamaya teslim olamadı. Bunun yerine hayal kırıklığından bir hayat yarattı.

Leopardi’ye göre insan denilen hayvan düşünen bir makineydi. Materyalizmden çıkan gerçek ders budur ve Leopardi bu derse sarıldı. İnsanlar maddenin akışının parçasıdır. Maddi dünyada kısı-tırıldıklarının bilincindedirler ve bu hapisten ancak ölüm kurtarır onları. İyi hayat bu gerçeği kabullendiklerinde başlar. Leopardi’nin en ünlü şiirlerinden birinde yazdığı gibi:

... sonsuzluğu hatırlıyorum
Ve ölü mevsimleri ve şimdikini
Canlı ve bütün sesiyle. Böylece
Bu enginlikte boğuluyor düşüncem:
Ve hoşuma gidiyor bu denize batışım.²⁸

Burada Leopardi gnostiklerden en uzak noktadadır ama evreni kavrayışı onlarınkiyle önemli bir noktada birleşir.

Leopardi, gnostiklerin tersine, zihninin maddeye fiziksel dünya-nın ötesinden bir yerlerden zerk edilmiş olduğunu düşünmüyordu. Maddenin kendisi zekiydi, hiç durmadan dönüşüm geçiriyor, kimileri özfarkındalığı olan yeni biçimler üretiyordu. Leopardi, çocukken hayvanların ruhları üzerine bir deneme yazmıştı, bilincin yalnızca insanla sınırlı olmadığından kuşku duymuyordu. İnsan ve hayvan arasındaki fark insanların özbilinçli olmaları hayvanların ise olmamaları değildir. Her ikisi de bilinçli makinelerdir. Fark insan ruhunun daha zayıf olmasıdır, bu zayıflık da hayvanların ihtiyaç duymadığı yanılısamalar yaratır.

1824’te yayımlanan olağanüstü yapıtı “Doğa ve Bir İzlandalı Arasındaki Diyalog”da Doğa, dünyayı “bize açıkça işkence etmek için mi” yarattığı sorusuna şöyle cevap verir:

²⁷ Age, s. 876.

²⁸ Giacomo Leopardi, *The Graft with a Selection of his Prose*, Manchester, Carcanet, 1998, s. 53.

Dünyanın senin uğruna mı yaratıldığını düşündün gerçekten? Şunu anlamam gerekir ki birkaç istisna hariç eserlerimin, kararlarımın, işleyişlerimin hepsinde insanın mutluluğu veya mutsuzluğundan çok başka şeyleri gözettim. Seni herhangi bir biçimde, herhangi bir vesileyle incitiyorsam çok nadir istisnalar dışında bunun farkında değilimdir; tıpkı senin hoşuna gidecek veya çıkarına olacak bir şey yaptığımda farkında olmadığım gibi; bazı şeyleri senin sandığın gibi hoşuna gitsin veya sana yardımcı dokunsun diye yapmadım. Ve nihayet, kazara bütün insan ırkının soyunu tüketecek bile olsam, bundan haberim olmaz ...

... Anlaşılan bu evrenin hayatının bitimsiz bir üretim ve yıkım döngüsü olduğu gerçeğine hiç kafa yormamışsın; bu ikisi birbirine öyle bir biçimde bağlıdır ki dünyayı muhafaza etmek için durmadan birbirlerine hizmet ederler, biri ya da öteki yok olsaydı dünya da dağılır giderdi. Dünyadaki herhangi bir varlık ıstıraptan azade olsaydı dünyanın kendisi zarar görürdü.²⁹

Leopardi kötülüğün dünyanın işleyişinin bir parçası olduğuna inanır ama kötülükten anladığı, gnostiklerin tahayyül ettiği türden habis bir faillik değildir. Kötülük eşyanın düzenine eklenmiş ıstıraptır. “Kötülük sıradansa ümit olabilir mi?” diye sorar. “Demek istediğim, kötünün gerekli olduğu bir düzende ümit olabilir mi?”³⁰ Bu retorik sorular Leopardi’nin insanlara karşı devrim ve reform projeleriyle neden ilgilenmediğini gösterir. İnsan eylemlerinin hiçbir türü –hele politika denilen soytarılık– kötünün sıradan olduğu bir dünyayı temelden değiştiremezdi. Mesele Leopardi’nin insanlara karşı anlayışlı olmaması değildi. Tersine insanın sorumlu tutulamayacağını ve suçsuzluğunu kabul ediyordu. Kötünün gerekliliğini anlamamanın şefkate yol açtığını düşünüyordu: “Benim felsefem, mizantropiye vardırılmaz; yüzeysel bakan birisinin sanabileceğinin ve çoğu kişinin beni suçladığının tersine ... benim felsefem her şeyin suçunu doğaya yıkar, insanlığı tümünden aklayarak nefreti veya en azından yakınmayı daha yüksek bir ilkeye, bütün canlıların illetlerinin gerçek kökenine doğru yönlendirir.”³¹ İnsanın kusurları –hırs, gaddarlık, düzenbazlık gibi– doğaldır. Doğa ne kötücül ne de iyicildir, sadece kayıtsızdır.

²⁹ Age, s. 101-102.

³⁰ Zibaldone, s. 2059.

³¹ Age, s. 1997-1998.

İnsanlar bir dizi tesadüf sonucu, şans eseri özbilinçli hale gelmiş makinelerdir. İçsel özgürlük, Leopardi'ye göre mümkün olan tek özgürlük, ancak bu durumu kabul ederek kazanılır.

Leopardi bu durumu kabullenmişti. Çoğu eserinin bunca zaman bilinmeden kaldığını öğrense şaşırmasdı. İnsanın bilgisi arttıkça zihninin çökebildiğini fark etmiş birisi olarak düşünme biçiminin takdir görmesini veya anlaşılmasını beklemiyordu. Her canlıyı bekleyen sondan da kaçmaya çalışmadı. "Aydın batışı" adlı en güzel şiirlerinden birinde "ölümsüzlük bütün illetlerimizin en kötüsü olurdu"³² diyordu. Napoli'de ölüm döşeğindeyken şiirin son dizelerini sakın sakın dikte ettirdiği sırada kısacık hayatının kendi içinde eksiksiz olduğunu düşünmüş olmalı.

LIGEIA'NIN DÖNÜŞÜ

İnsanın çoğalan bilginin gücünü kullanarak doğal sınırlarından kurtulabileceği inancını içeren gnostik düşünce modern bilimin temelini oluşturur. Ama sınırlandırılmış olmanın benzer bir reddi bilime düşman olan düşünce akımlarında da bulunabilir. Romantizm akımı da insan türünün dünyayı yeniden yapabileceğini öne sürüyordu ama aklın gücüyle değil. İnsanın doğal durumuna baskın çıkmasını sağlayacak şey, insan iradesiydi. İrade yeterince güçlüyse ölüm bile fethedilebilirdi.

Bu romantik geleneğin bir türü Edgar Allan Poe'nun "Ligeia" (1838) adlı öyküsünde görülür. Öykünün epigrafı 17 yüzyıl yazarı Joseph Glanvill'e atfedilen bir alıntıdır: "Ve irade oradadır, ölmez. Bütün kuvvetiyle iradenin gizemlerini kim bilebilir ki? Tanrı, gayretinin doğasıyla bütün nesnelere nüfuz eden bir büyük iradeden başka bir şey değildir. İnsan, cılız iradesinin zayıflığı olmasa kendini ne meleklerle ne de ölüme tamamen teslim eder."³³ Poe'nun alıntılardığı pasaj hiç bulunamamıştır, belki de kendisi uydurmuştur. Eğer böyleyse, bu Poe'nun ferasetini gösterir, bu pasajı Glanvill'e atfetmesine neden olan, sezgisinin keskinliğidir.

³² Leopardi, *The Canti*, s. 139.

³³ *The Short Fiction of Edgar Allan Poe*, yay. haz. Stuart Levine ve Susan Levine, Urbana ve Chicago, University of Illinois Press, 1990, s. 79.

Titiz bir kuşkucu olduğu kadar sofı bir din adamı da olan Glanvill (1636-1680) Ortaçağ düşünürlerinin Yunan felsefesinden aldıkları fikirlerle oluşturdıkları hiyerarşik kozmosu yıkmak için bir kuşku yöntemi kullanmıştı. *Scepsis Scientifica, or Confest Ignorance: The Way to Science* adlı temel yapıtlarından birinde (ilk olarak *The Vanity of Dogmatizing* adıyla 1661’de yayımlanmıştır) insanın hiçbir zaman neden-sonuç bilgisine sahip olamayacağını öne sürmüştü. Elimizdeki tek şey, bize dünyanın düzenli bir gidişatı olduğu duygusunu veren izlenimler ve inançlardır. Bu algılarımızı şişirip bize kimi şeylerin gerekli ve başka bazı şeylerin de imkânsız olduğunu söyleyen bir rasyonel sisteme dönüştürürüz. Gerçekte ise bilemeyiz: “Benimsediğimiz ilkelere göre şeylerin şöyle veya böyle olduğunu onaylayabiliriz. Fakat doğada böyle olma zorunluluklarını ve başka türlü olamayacaklarını savunduğumuzda tuhaftır ki kendimizi unutturuz.”³⁴ 18. yüzyıl kuşkucu filozofu İskoçyalı David Hume gibi Glanvill de insan zihninin, gözlemlediği olayların nedenlerini bilemeyeceğini öne sürüyordu. Kuşkucu felsefesini dine saldırmak için kullanan Hume’un tersine Glanvill kuşkuyu inancı savunmak için kullandı, ama yalnızca Tanrı inancını değil, büyücülüğe olan inancı da. İnancın temelinin insan deneyimi olduğunu kabul ediyordu.

Glanvill’in felsefi kuşkusu modern deneyciliğin ilk ve en kökten ifadelerinden biriydi. Poe 1841 tarihli “Girdaba İniş” adlı başka bir öyküsünde epigraf olarak biraz değiştirdiği gerçek bir Glanvill alıntısını kullanır. “Tanrı doğaya da, tıpkı yazgıya olduğu gibi, bizden farklı yaklaşır: Hangi biçimde olursa olsun, kurduğumuz modeller O’nun eserlerinin enginliğine, derinliğine ve araştırmazlığına hiçbir şekilde denk düşemez. Bu eserler Demokritos’un kuyusundan daha derindir.”³⁵ Poe atomlardan ve boşluktan yapılmış sınırsız bir evrende yaşadığımızı inanan Demokritos’un hayranıydı. Bu Antik Yunan maddecı filozofa göre hakikat bir kuyunun dibindeydi, kuyunun suyu da nesneleri yansıtan bir ayna vazifesi görüyordu. Fakat alıntıya eklenen tek kelime, “araştırmazlık” Glanvill’le daha yakın bir benzerliği düşündürüyor. Poe’ya göre insan akli eşyanın doğasını asla kavra-

³⁴ Joseph Glanvill, *Scepsis scientifica*, alıntıl原因: H. Stanley Redgrove ve I. M. L. Redgrove, *Joseph Glanvill and Psychical Research in the Seventeenth Century*, Londra, William Rider, 1921, s. 32-33.

³⁵ *The Short Fiction...*, age, s. 40. Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

yamazdı. Bildiğimiz dünya hayalgücünün eseri idi – üstelik böyle olmasının ziyanı da yoktu zira insan zihninin kurguladıkları Poe'ya göre, doğal dünyada bulunanlardan çok daha mükemmel olabilirdi.

Poe bu düşünceyi “Arnheim’ın Mülkü” (1842) adlı öyküsünde etraflıca ele alır. Öyküde büyük servet sahibi bir genç adam “kendinde birleştirdiği güzelliği, ihtişamı ve *tuhafılığı*, enginliği ve kesinliği insana yakın yüksek varlıkların özeniyle veya kültürüyle veya gözetimiyle geliştirildiği fikrini yayacak” bir peyzaj yaratmayı amaçlar. Hikâye, “Tanrı olmayan, Tanrıdan çıkmayan ama insanla Tanrı arasında gidip gelen meleklerin elinden çıkma ve bu anlamda hâlâ doğa sayılan aracı, ikincil bir doğa”³⁶ konumunda ele alır bahçıvanı. Sanatçı-bahçıvan doğal dünyadaki herhangi bir sahneden çok daha güzel bir sahne yaratan bir demiurgostur.

“Ligeia” öyküsünde ise insani hüner daha büyük rol oynar. İsimsiz anlatıcı, onu “metafizik araştırmalar” diyarına sokan güzel, bilgili ve akıllı bir kadınla evlenir. Ligeia ölür, anlatıcı bir daha evlenir ama yeni karısı Rowena da ölür. Anlatıcı cesedi gözlemlemeye devam eder ve nöbeti sırasında Rowena’nın canlandığını, yüzünün de tanıdık bir yüze, Ligeia’nın yüzüne dönüştüğünü görür. Glanvill alıntısının işaret ettiği gibi insan iradesi ölümü yenmiştir.

Poe ise hayatı boyunca böyle bir irade gösterememiştir. Belki de anlayışlı bir biyografi yazarının ifade ettiği gibi “kepazelik içinde ölmeye yazgılıydı ... karanlık hep üstüne çullanıyordu.”³⁷ 1809’da doğduktan bir yıl sonra öksüz kaldı, düzenli bir gelir kaynağı veya meslek edinemedi, kurduğu dergiler başarısız oldu, hayatının büyük bölümünü yoksulluk içinde geçiren ve mustarip olduğu mani, saplantı gibi dertlerden kurtuluşu alkolde arayan bu ölçsüz deha, üzerinde başkasının elbiseleri, doğru dürüst konuşmaktan ve bu çaresiz duruma nasıl düştüğünü açıklamaktan âciz bir şekilde Baltimore sokaklarında yürürken bulundu. Kaldırıldığı hastanede 7 Ekim 1849’da öldü.

“Ligeia” epey alışılmadık türden bir gnostik vizyon sergiler. Anlatıcının “metafizik araştırma” göndermesi simyaya olduğu kadar Poe’nun zamanında çok popüler olan mesmerizm uygulamalarına

³⁶ Age, s. 10-11. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

³⁷ Peter Ackroyd, *Poe: A Life Cut Short*, Londra, Vintage Books, 2009, s. 159.

da işaret ediyor olabilir. Ne var ki gerek Poe gerekse Glanvill için iradenin ete karşı zafer kazanmasının yolunu açan modern bilim veya hermetik bilgelik değil, kuşkunun en köktenci türüydü.

GOLEM VE DÖNGÜSEL TAPINAĞIN KALINTILARI

İnsanın yüksek bir tür yaratabileceği fikri 19. yüzyıl boyunca tekrar tekrar ortaya atılmıştır. Mary Shelley'nin *Frankenstein: veya Çağdaş Prometheus* adlı romanı insanın demiurgos rolüne soyunmasını irdeler. Leopardi *Zibaldone*'yi yazdığı sıralarda, 1818'de kitabı yayımlanan Shelley böyle bir homunkulusun ancak insan kibrinin canavarca bir cisimleşmesi olabileceğini anlamıştı. (Bu iki yazar aynı sıralarda İtalya'da bulunmuştu ve ortak tanıdıkları vardı ama hiç karşılaşmadılar, birbirlerini okumuş olmaları da mümkün görünmüyor.) Daha sonra 1886'da sembolist Villiers de L'Isle-Adam dişi bir "android" in (terimi yazar bulmuştur) yaratılışını anlattığı *L'Eve future* adlı bir roman kaleme aldı. İnsanın demiurgos rolüne soyunduğu bu hikâyelerin sonu hep kötü biter. Suni bir insan yaratmak doğanın kanununa meydan okumak demektir, simyacının düşününün modern bir çeşitlemesidir.

Avusturyalı okültist yazar Gustav Meyrink'in Kabala'dan serbestçe yararlanarak yazdığı *Golem* (1915) yine bu türün bir örneğidir. J. L. Borges'e göre Meyrink'in kitabı "bir düşün hikâyesiydi; bu düşün içinde düşler, onların da içinde (sanırım) başka düşler vardır."³⁸

Daha üstün bir insanlık oluşturmak, gerçeklik veya başka bir düş o hayali varlığı yok edene kadar saçma olduğu fark edilmeyen bir düştür. Yapay insanlar insani kusurları bertaraf etmek için tasarlanmış olsa da yaratıcılarının kendi sınırlarını aşamazlar. İnsanın iyi olduğunu varsaydıkları özelliklerine bel bağlayan modern seküler düşünürler, insan türünün sadece bu iyi özelliklere sahip olacak biçimde, daha üstün varlıklar olarak yeniden yaratılabileceğine inanırlar. İnsanlarda iyinin ve kötünün iç içe geçmiş olabileceği bu yüce ahlakçıların aklına gelmez. Dünya veya kendileri hakkında pek az şey bilen bu düşünürler "insani iyi"nin uyumlu bir bütün olmadığının

farkında değildir; oysa hayatın hoş ve güzel yanları despotluk ve zulmün ürünü olabilir, en yüce erdemler de varlıklarını insanın en menfur özelliklerine borçlu olabilir. Kötülüğün kökünü kazılamakla yeni bir tür yaratılabilir ama masum yaratıcılarının planladığı tür olmayabilir bu. İnsanlar kendileri hakkında sahip oldukları azıcık bilgiyle kendilerinin daha üstün bir çeşitlemesini yaratamazlar.

Borges yeni bir insanlığın düşünerek var edilebileceği fikrini en zengin öykülerinden biri olan “Döngüsel Tapınağın Kalıntıları”na taşıdı. Öykü ateş tanrısının tapınağının harabelerinde kendine uyuyacak bir yer bulan gezgin bir sihirbazı anlatır. “Onu yönlendiren amaç doğaüstüydü, imkânsız değildi ama. Düşünde bir insan görmek istiyordu: Onu bütün ayrıntılarıyla bir bütün olarak düşünde görüp sonra da gerçeğe çevirmek istiyordu.”³⁹ Sihirbaz bu işin zorluğunun farkındadır: “Düşleri oluşturan tutarsız ve başdöndürücü maddeyi yoğurup biçimlendirmenin, en alt ve en üst düzey bilmeceleri çözebilse bile bir insanın girişebileceği en çetin iş olduğunu anladı: Bu iş kumdan halat örmekten veya yüzü olmayan rüzgârı paraya basmaktan daha zorluydu.”⁴⁰

Sihirbaz bir insanı düşünde görerek ona varlık kazandırmayı başı- rır ama düşündeki insan uyumaktadır ve kendi başına ne eyleyebilir ne de var olabilir. Sihirbaz kendini çuvallamış bir demiurgos gibi hisseder: “Gnostik kozmogonilerde demiurgoslar tek başına ayakta duramayan kızıl bir Âdem yoğururlar. Sihirbazın geceler boyu çabalayarak rüyalarında yarattığı Âdem bu topraktan Âdem kadar beceriksiz, ham ve ilkeldi.” Sihirbaz düşleyerek yarattığı adamın uyanık olduğunu düşler. Artık oğlu olarak gördüğü adamdan yalnızca bir düş olduğu gerçeğini gizlemek için kökenine ilişkin her türlü bilgiyi onun belleğinden siler. “Bir insan olmamak, sadece bir insanın düşününün yansıması olmak, bu nasıl bir aşağılanma, nasıl bir baş dönmesi!”

Sihirbaz düşünde oğlunun düşten başka bir şey olmadığını, yalnızca kendisinin ve ateş tanrısının bildiğini görür. Ama sonra, daha önce defalarca olmuş bir şey olur: Ateş tanrısının tapınağı büyük bir yangında yanıp kül olur. Sihirbaz önce kaçmayı düşünür; ama çabaları ve yaşı aklına gelince alevlere doğru yürür, alevler onu hiç acı verme-

39 J. L. Borges, *Gölgeye Övgü*, “Döngüsel Tapınağın Kalıntıları”, çev. Münir Göle, İstanbul, İletişim, s. 89-96.

40 Ay. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

den yutar. İşte o zaman sihirbaz, kendisinin de düşlediği adam gibi “bir görüntüden ibaret olduğunu”, başkasının düşü olduğunu anlar.⁴¹

Bilimin yardımıyla daha yüksek bir insanlık oluşturma amacı güdenler, sihirbazdan daha kavrayışsızdır, maddenin akışına bir amaç kattıklarını zannederler. Ama maddenin amaçsız enerjisiyle sürüklenen gerçekte kendileridir. Borges’in öyküsündeki gibi, hem modern bilimci sihirbaz hem de yeni insan türü düşten ibarettir.

SOLARIS VE BİZİM DÜNYAMIZ

Görünüşe göre bilinçli ve kesinlikle canlı olan, engin sularla kaplı Solaris gezegeni kendi kendini sürekli dönüştürmektedir. Polonyalı yazar Stanislaw Lem’in 1961’de yayımlanan aynı adlı romanında bu dönüşümün nedeni belirsiz kalır. Kitap yabancı bir zihni anlamamanın imkânsızlığı üzerine bir inceleme olarak okunmuştur. Bu okumayla bağdaşan başka bir okumaya göre Lem’in romanı Tanrı arayışının bir parabolü olabilir. Bu yorum Andrei Tarkovski’nin 1972 yapımı filmi *Solaris*’te de sezdirilir.

Gezegenin yüzeyinin üstünde havada duran araştırma istasyonuna inen psikolog Kris Kelvin birkaç kuşaktır Solaris’i araştırmaya gelen bilim insanlarından biridir. Bilim insanları yaşayan bir zekâyı uğraştıklarını anlayınca onunla temasa geçmeyi denerler. İnsan dışı bir zihinle bağlantı kurmak istedikleri düşünülebilir ancak içlerinden birisinin bu konuda kuşkuları vardır: “Biz evreni fethetmek istemiyoruz, biz sadece Dünya’nın sınırlarını evrenin sınırlarına kadar genişletmek istiyoruz ... Biz yalnızca İnsan’ı arıyoruz. Başka dünyalara ihtiyacımız yok.”⁴² Bilim insanları gezegenin zihnine girmeye çabalarken kendilerini anlamaya çalışıyor olabilirler.

Gezegenin duyarlı olduğu ilkin kabul edilmez (Hiç kabul etmeyenler de vardır). Biri kırmızı öteki mavi iki güneşin çevresinde dönen Solaris’in, yerçekimi yasalarına göre, aslında istikrarsız olması gereken bir yörüngesi vardır. Bu durum okyanusun yörüngeye etki etme kapasitesine sahip olduğunun keşfedilmesine yol açar, yerleşik

⁴¹ Ay.

⁴² Stanislaw Lem, *Solaris. The Chain of Chance. A Perfect Vacuum*, Londra, Penguin Books, 1985, s. 75-76.

bilimsel dünya görüşü tehdit altındadır. Okyanusun özel tasarlanmış elektronik aygıtlarla daha derinlemesine incelenmesi birçok bilim insanının okyanusun duyarlı olduğu sonucuna varmasını sağlar.

Gezegen kullanılan aygıtların biçimini ve işleyişini değiştirerek araştırma sırasında aktif bir rol oynamıştır. Deneylere nasıl ve neden müdahale ettiği bilinemez. Müdahalelerin her biri farklıdır; kimi zamansa sessiz kalır. Fakat zamanla gezegenin tepkilerini anlaşılabilir örüntüler biçiminde sınıflandırmak mümkün olur.

Bu devasa insan dışı zihin yalnızca düşünmekle kalmaz. Durmadan yeni biçimler, sonsuz çeşitlilikte şekil ve yapılar üretmektedir, bilim insanları bunlardan birkaçını sınıflandırmayı başarırlar: “Ağaç-dağlar”, “uzantılar”, “mantarsılar”, “mimoidler”, “simetri-adlar”, “asimetriadlar”, “vertebrid”ler ve “agiluslar” Okyanusun yaratıcılığı bilim insanları için insan kopyaları olan ziyaretçiler üretmeye başlayınca daha da şaşırtıcı bir hal alır. Bunu neden yaptığı bir türlü anlaşılamayacaktır.

Ziyaretçilerin arasında Kelvin’in, kocasıyla tartıştıktan sonra intihar etmiş karısı Rheya da vardır. Tamamen bilinçli olmasına karşın geçmişe dair hiçbir anısı olmayan ve araştırma istasyonuna nasıl geldiğini bilmeyen Rheya şaşkındır, sonra iyice gerilir. Kelvin de gergindir, onu kandırıp bir uzay aracına koyarak ve aracı ateşleyerek karısından kurtulmaya çalışır. Fakat Rheya –veya onun bir başka kopyası– geri döner. Öncekinden daha da sıkıntılıdır ve canına kıyar.

Kelvin okyanusun gizemiyle baş başa kalır. Dünyada tanıyıp sevdiği Rheya’nın geri dönmesini ister ama bunun imkânsız olduğunu kabullenmiştir: “Hepimiz, fizyoloji ve fiziğin yasalarına tabi maddi yaratıklar olduğumuzu biliyoruz. Bütün duygularımızın gücü birleşse bile bu yasaları alt edemez. Elimizden gelen tek şey bu yasalardan nefret etmektir.” Kelvin okyanusun iki insanın trajedisine tepki vereceğine inanmaz. Okyanusun yüzeyine, depremin yerle bir ettiği bir antik kentin kalıntılarına benzeyen yumuşak, gözenekli bir adaya indikten sonra kendi kendisine bu anlaşılmaz gezegende yaşamaya devam etmek zorunda olup olmadığını sorar: “Hiçbir şey ummadım. Ama yine de beklenti içinde yaşadım... Hiçbir şey bilmiyordum ama yine de acımasız mucizelerin çağının geçmediğine inanmakta ısrar ettim.”⁴³

Solaris insan dünyasını dingin bir kayıtsızlıkla izler. Okyanusla temasa geçme dürtüsü biraz da okyanusun insanlar gibi hedefleri olduğuna duyulan inançtan kaynaklanır. Ama okyanusun öz farkındalık ve yönelimsel eylem kapasitesi olsa da –hem de bir insanınkinden daha fazla– insanda bu kapasitelerin hizmet ettiği gereksinimlerden yoksundur. Bilim insanlarıyla oynamaktan zevk alıyorsa da onların ilgisinin hoşuna gittiğini düşündürecek bir şey yoktur. Yaratdığı insan kopyalarının acısını paylaşmaz. İnsanlardan istediği hiçbir şey yoktur. İster gitsinler, ister yok olsunlar kayıp duygusu yaşamaz. Kendini dönüştürme süreci devam eder.

Tarkovski'nin filminin sonunda Kelvin kendisini ormanda yürürken bulur, bir gölün yanından geçerek babasının evine doğru ilerlemektedir. Ona doğru koşan köpeği sever. Evin camından bakınca babasını yağmur sularının aktığı bir odada görür. Evin çevresinden dolanarak arka kapıya gider, orada babasıyla kucaklaşır. Bu noktada kamera uzaklaşır ve izleyici ev ve çevresinin yıkılarak okyanus köpüklerine gömüldüğünü görür.

Bütün gerçek mitler gibi Lem'in Solaris'inin de tek bir anlamı yoktur. Ama mümkün olabilecek yorumlardan biri, insanların zaten Solaris gibi bir dünyada yaşadığıdır. Nereye baksalar biçimler ve yapılar görürler; ama bunlar yanıltıcı olabilir. İnsan dünyası belki de Kelvin'in adada gördüğü ev gibidir – sürgit devrilen ve yıkılan dayanıksız, derme çatma bir yapı.

PHILIP K. DICK'E İNEN VAHİY

Gnostik dünya görüşünün aşağıdaki alıntıdan daha çarpıcı bir özetini bulmak zordur:

Sahte evrenin ardında Tanrı vardır Tanrıdan uzaklaşmış bir insan değildir bu. Tanrıdan uzaklaşmış bir Tanrıdır. Belli ki başlangıçta böyle olsun istemiş, o zamandan beri evine dönmeyi düşünmemiştir bile. Belki de cehaleti, unutkanlığı, cefayı, yabancılaşmayı ve yersiz yurtsuzluğu kendi kendisine dayattığı söylenebilir. Bütün bunları kendine neden yaptığını artık bilmez. Hatırlamaz.⁴⁴

⁴⁴ Philip K. Dick, *The Shifting Realities of Philip K. Dick: Selected Literary and Philosophical Writings*, yay. haz. Lawrence Sutin, New York, Vintage Books, 1995, s. 294.

Dick, başka bir dünyaya geçtiği bir dizi deneyimden sonra kendini hem özgürleşmiş hem de baskı altında hissetti. Bu sözde paranormal yaşantıların yıllardır süren ağır uyuşturucu kullanımı dahil kişisel etkenlerle açıklanabileceğinin farkındaydı ve akıl sağlığının normlarından sapma gösterdiğini inkâr etmiyordu. Yine de kendisine, kadim zamanda öteki insanlarla birlikte kovulduğu başka bir dünyayı bir anlığına da olsa görme imkânının verildiğine inanmıştı:

Büyük ölçüde gizlilik üretmek zorunda olan bir sistemin içinde gerçekliğin ne olduğunu tartışmak kibir olur, eğer herhangi bir sebeple içine girebilecek olsaydık, çıkarımım o ki bu tuhaf, sisli rüya algılarımız ve anılarımız bakımından geriye etkili biçimde kendi kendisini yeniden oluştururdu. Ortaklaşa rüya görme süreci eskisi gibi yeniden başlardı çünkü bence *Ubik* romanındaki karakterler gibi yarı yaşar durumdayız. Ne ölüyüz ne de diri, soğukta muhafaza ediliyor, buzlarımızın çözülmesini bekliyoruz.⁴⁵

Bilimkurguyu insan olmanın ne anlama geldiğini sorgulamak için kullanan, bu türün parlak ve özgün yazarı Philip K. Dick 1974 yılının Şubat ve Mart aylarında yaşadığı sarsıntının üstesinden gelemedi. Hayatının geri kalanı boyunca bu deneyimle boğuştu.

Hayat koşulları ona söz konusu deneyimi sadece yaşatmakla kalmadı, bu deneyimin ıstırap veren bir muamma olarak kalmasına da yol açtı. Aralık 1928'de ikiz kız kardeşi Jane ile prematüre olarak dünyaya gelen Dick küçük yaşlarından beri metafizik dehşet denilebilecek nöbetlerden mustarıptı. Jane, doğduktan altı hafta sonra öldü, hayatı boyunca başa çıkamadığı bir olaydı bu. Babası savaş anılarını anlatmak için gaz maskesi taktığında dehşete kapılıyordu: "Yüzü kayboluyordu. Babam değildi artık. İnsan bile değildi."⁴⁶ 1963'te bu çocukluk korkusunu hatırlatan bir halüsinasyon gördü: "Kafamı kaldırıp gökyüzüne baktım ve bir yüz gördüm. Aslında gördüm sayılmaz ama yüz oradaydı, insan yüzü değildi; kusursuz kötülüğün engin yüzüydü uçsuz bucaksızdı; göğün çeyreğini kaplıyordu. Gözlerinin yerinde boşluklar vardı – metaldendi, acımasızdı ve hepsinden kötüsü, Tanrı'nın ta kendisiydi."⁴⁷

⁴⁵ Age, s. 216.

⁴⁶ Lawrence Sutin, *Divine Invasions: A Life of Philip K. Dick*, Londra, Gollancz, 2006, s. 14.

⁴⁷ Age, s. 127.

Benzeri epizodlar Dick'in yapıtlarında da görülür. Örneğin gökteki metal yüz Palmer Eldrich olarak çıkar karşımıza. Bunlar aynı zamanda Dick'i gnostisizme doğru yönlendirmişti. Yaşamöyküsü yazarına göre Dick için "dünyamızın kötü ve daha güçsüz bir tanrı tarafından yaratılmış, yanıltıcı bir gerçeklik olduğu yollu gnostik görüş çok inandırıcıydı. İnsanoğlunun ıstırabını olduğu kadar gökyüzünde beliren 'mutlak kötü' (gnostiklerin tanrısının gerçek yüzü!) gibi şaşırtıcı fenomeleri de açıklayabiliyordu."⁴⁸ Bu gnostik görüş Dick'in kişiliğinin kimi yönleriyle güçlü bir uyum içindeyken başka bazı yönleriyle de hiç bağdaşmıyordu.

Dick her zaman paranoid korkulara yatkın olmuştu, bu da her zaman sebepsiz sayılmazdı. 1953'ün sonlarında FBI ajanları onu ve o zamanki kız arkadaşını ziyaret etmişlerdi. Onlara izlendiklerini kanıtlayan fotoğraflar gösterip eğer sınıf arkadaşlarını ihbar etmeyi kabul ederlerse Mexico Üniversitesi'nde bedava okuyabileceklerini söylemişlerdi. O dönemde böyle vaatler sıra dışı sayılmazdı. Soğuk Savaş ve McCarthyciliğin gölgesindeki 50'li yılların Amerikası bir kuşkular diyarıydı. Dick uzun yıllar sonra, Bilgi Edinme Özgürlüğü çerçevesindeki bir başvurusu sayesinde, CIA'nın, 1958'de Sovyet bilim insanlarına yazdığı bir mektuba el koyduğunu öğrendi. Bu tarz gözetim o yıllarda rutindi ama Amerikan istihbarat servislerinin Dick'e özel bir ilgi göstermesi pek akla yatkın değildi. Hassas bilgilere erişimi yoktu ve onu izlemenin maliyetine değmezdi. Böyle olsa bile Dick hayatı boyunca izlendiğine inandı; FBI değilse KGB veya en kötüsü gelir idaresi tarafından.

1971'in sonlarına doğru evine hırsız girdi ve dosyalarını çaldı, Watergate tipi Federal ajanlara veya köktendincilere isnat ettiği bir soygundu bu. Her ikisi de tamamen hayal ürünü sayılamazdı: Hem Nixon dönemiymi de Dick 60'ların sonlarında California Episkopal piskoposu James A. Pike'ın, intihar eden oğluyla iletişim kurmayı denediği seanslara katılmıştı. Ama öte yandan bu açıklamalar tamamen akla yatkın da değildi (Dick'in arkadaşlarından bazıları, gelir idaresinin vergi denetimini engellemek için soygunu kendisinin kurguladığına inanıyordu). 1974'ün başlarında geçirdiği bunalımın ardından kişiliğinin Amerikan askeri istihbaratı tara-

fından ele geçirildiğine inanıyordu. Yerel polisi arayıp onlara “Ben bir makineyim” demiş, FBI’ya da sadakatine ilişkin tüm kuşkuları ortadan kaldırma niyetiyle bir mektup yazmıştı. Bu yaptıkları tam anlamıyla paranoyayı düşündürür.⁴⁹

Dick geçirdiği ruhsal sarsıntının ardından, ilaçlarla, alkolle ve vitaminlerle kendi kendisini tedaviye girişti, terapistlere de danışıyordu. Ne var ki yaşadığı spiritüel deneyimin ona dayattığı sınırlandırılmışlık hissini üzerinden atamıyordu. Tehlikelerden kurtulacağı bir âleme yükselmek yerine kendisini şeytani güçlerle çevrelenmiş olarak görüyordu. Politik veya kozmik komplo fantezileri, geçirdiği felçten birkaç hafta sonra, Mart 1982’deki ölümüne kadar Dick’in dünya görüşüne egemen oldu.

Dick’in paranoyaya yatkınlığı yaşam tarzıyla, en çok da aşırı amfetamin kullanımıyla iyice güçlenmişti. Ama onunki kendine özgü bir paranoyaydı; tastamam bir dünya görüşü –gnostisizmin özgün bir çeşitlemesi– şekillendirmesine neden oluyordu. Dünyanın kötü bir demiurgos tarafından yönetildiğini savunan gnostisizm aslında paranoyanın metafizik çeşitlemesidir. Paranoid hezeyanlar genellikle önemsizliğe, dünyada bir hiç olma duygusuna –ki bu duygu iyi temellendirilmiştir– karşı bir tepkidir. Dick’in paranoyası bu türdendi. Önemli olma duygusunu ararken, hiçbir şeyin anlamsız olmadığı dünyanın karanlık tarafıyla tanışmıştı.

Dick’in yazar olarak başarısı, bilimkurguyu gelecek hakkındaki spekülasyonlardan ayırıp gerçekte neyin bilinebileceğine dair kalıcı sorularla bağlantılandırmasıdır. Roman ve kısa öykülerinin çoğunda evrenin her aydınlanma deneyiminin bir sahte uyanış olduğu, sonsuz katlardan oluşan bir düş olabileceği yollu başdöndürücü fikri ele almıştır. İkinci Dünya Savaşı’nı Mihver ordularının kazandığı ve başkarakterin hangi tarihin gerçekten yaşandığından emin olamadığı alternatif tarih romanı *The Man in the High Castle* (1962); kötücül bir girişimcinin gerçeği gerçek olmayandan ayırt etme yetisini yok eden dünya dışı bir halüsinojeni pazarladığı *The Three Stigmata of Palmer Eldritch* (1965) [Palmer Eldritch’in Üç Stigmatası], başkarakterin dünya dışı bir uzay deneyinin yardımıyla hakikati ortaya çıkardığı *Valis* (1981) ve yeni keşfedilmiş gnostik

metinleri anlamaya çabalayan dinden çıkmış bir piskoposun mücadelesini anlattığı, ölümünden sonra yayımlanan *The Transmigration of Timothy Archer* (1982) gibi romanlarının başlıca teması budur.

Bu romanlar yazarın gerçeği gerçek olmayandan ayırt edemediği deneyimleri yansıtır, kimi zaman da bunları haber verir. Yaşamı ve yapıtı çoğu kez birbirinin yansımasıdır: Örneğin Timothy Archer, Piskopos James Pike'in avatarıdır. Birbiriyle iç içe geçen yalnızca gerçeklik ve yanılsama değildir. Gerçek ve kurmaca da iç içe geçmiştir. Dick hayatını, –ikizinin ölümü, FBI'ın rutin bir ziyareti, sıradan bir sinir krizi gibi– bir dizi rastgele olayın biçimlendirdiğini kabul edemiyordu. Başına gelen her şeyde, özellikle de geçirdiği sinirsel çöküntüde bir tasarım arıyordu. Spiritüel deneyimini anlamlandıramamaktan korkan Dick bu deneyimi bir kitaba dönüştürdü.

Yayımlamayı düşünmediği, başından geçenleri anlamaya çalıştığı bu kitap *The Exegesis* [Kutsal Kitap Tefsiri] idi; yaklaşık iki milyon kelimeden oluşan, genellikle elle yazılmış sekiz bin sayfayı aşkın kalın bir tomar... 2011'de yayımlanan yapıtın editörleri onu şöyle tanımlıyor:

Vizyoner ve kırık dökük, bir aylıkken ölmüş bir ikiz kardeşin musallat olduğu, psikotik nöbetlerle, uyuşturucuyla, beş evlilikle, intihar girişimleriyle, yoksullukla, FBI ve gelir idaresinin gerçek veya hayali gözetimiyle, edebiyat dünyasında en aptalca yani en yıkıcı biçimde reddedilmeyle ve Linda Ronstadt takıntısıyla belirlenen bir hayat sona yaklaşırken aynı anda hem dağılıyor hem de bir romancıya özgü biçimde kendini bir arada tutmaya çabalıyor.⁵⁰

Dick erken dönem Hristiyan öğretilerine ve birçok ezoterik geleneğe, özellikle de gnostisizme başvurarak yaşadığı spiritüel deneyimin gerçek bir vahiy olduğuna inandırmaya çalıştı kendisini. Hayatının büyük bölümünde gerçeklikten kopuk yaşamıştı, şimdi ise gerçek akıl sağlığına götüren yolda olduğuna inanmak istiyordu.

Dick kendi travmalarının çizdiği ama kendisinden önce birçoklarının izlediği bir yolda yürüdü. Her çağda yaşamış insanlar gibi,

⁵⁰ *The Exegesis of Philip K. Dick*, yay. haz. Pamela Jackson ve Jonathan Lethem, Londra, Gollancz, 2011, s. 895.

hayatının olaylarının bir örüntünün parçası olduğuna inanmak istiyordu. Böylece hayatından, kimi yerlerinin dünya dışından gizli teşkilatlarca biçimlendirildiği bir hikâye yarattı. Ama hiçbir şeyin şans eseri gerçekleşmediği bir dünya bir süre sonra insanı çıldırtan kapalı bir alandır. Dick kendini, aradığı parlak, anlamla dolu evrende değil karanlık bir zindanda buldu. Duvarlara mesajlar karalanmıştı, bunlardan bazıları kitaplarının sayfalarında yer alacaktı.

The Exegesis başıboş, parçalar halinde bir metindir ve genellikle çığrından çıkmış bir spekülasyon üzerine kuruludur. Yazar, uğraşıp didinerek varmaya çalıştığı senteze, kişisel deneyimle hermetik geleneğin sentezine hiç ulaşamamıştır. Gene de hiç fark edilmeden veya bastırılmış halde modern düşünceyi biçimlendiren gnostik temaları bir araya getirmeyi başarmıştır.

Dick deneyimlerinin onu vardığı sonuçları şöyle özetliyordu:

1. Ampirik dünya tam anlamıyla gerçek değildir, sadece görünüşte gerçektir.
2. Bu kötülüklerin ve kusurların giderilmesi, ıslah edilmesi için Yaratıcısına başvuramaz.
3. Dünya, karanlık bir tür nihai durum veya hedefe doğru ilerlemektedir, fakat değişim durumlarının evrimsel veçhesi duyarlı ve iyicil bir proto-varlık tarafından tasarlanmış belli bir amaca yönelik bir iyi nihai durumu düşündürüyor.⁵¹

Bu kozmogonide görülür dünya “‘artefakt’ adı verilen sınırlı bir varlığın” eseridir. “Artefakt” veya demiurgos cahil veya Dick’in kimi zaman öne sürdüğü gibi bunamış olabilir. Ama kötücül değildir, sadece insanları hezeyandan kurtarmak için elinden geleni yapar. Bu görüşün, Dick’in de kabul ettiği gibi Kabala ile ortak yönleri vardır:

Evrendeki her şey muhtemelen iyi bir amaca hizmet eder. Neredeyse iki bin yıllık Kabalist metin *Sefer Yeşirah* Yaratılış Kitabı’nda şöyle der: “Tanrı birini ötekinin karşısına yerleştirmiştir; iyiyi kötünün karşısına, kötüyü de iyinin karşısına; iyi iyiden çıkar, kötü de kötünden; iyi *fenayı* artırır, *fena da* iyiyi [İtalikler Dick’in]; iyi iyiler için muhafaza edilir, kötü de fenalar için.”

Her iki oyuncunun da ardında Tanrı vardır; o hem bunlardan hiçbiridir, hem de her ikisi birden. Oyunun sonunda iki oyuncu da arınmış olur. Kadim İbrani tektanrıcılığı bizim görüşümüzden ne kadar da üstün.⁵²

İyi ve kötü arasındaki, birinin öteki için gerekli olduğu etkileşim, birçok mistik geleneğin merkezinde yer alır. Dick bu görüşe bağlı kalsaydı onu ele geçiren iblislerden kurtulabilirdi. Ama mümkün olabilecek her türlü şüphenin ötesinde dünya düzeninin iyi olduğunu bilmesi gerekiyordu. 1975'te şöyle yazmıştı: "Dünya Mani'nin düşündüğü gibi kötü değil. Kötünün altında iyi bir dünya var. Kötü, bir şekilde iyinin (Maya'nın) üstüne bindirilmiş, bu üst tabaka sıyrıldığında pırıl pırıl el değmemiş kainat görünür olacak."⁵³

Kötünün iyiyi örten bir perde olduğu fikri çok eskidir. Ama perdenin neden ve nereden ortaya çıktığı sorularını yanıtsız bırakır. Eğer perdeyi ilahi bir akıl icat ettiyse o zaman dünya kendisi de kısmen kötü olan bir yaratıcı tarafından oluşturulmuş olmalıdır. Bu yaratıcı ancak önemsiz tanrılardan biri olabilir. Fakat gerçek Tanrı tamamen iyiye bu müphem yarı-tanrıyı kim yaratmıştır? İnsanlar hayatlarını neden yanılsamayla savaşıyorlar geçirmek zorundadır?

Bunlar Dick'in yanıtlayamadığı sorulardır. Gnostik inançta kötülük ve cehalet tek ve aynı şeydir; gnosis'e ulaşıldığında kötülük yok olur, en azından mahir kişiler için. Bu tip aydınlanmada kesinsizlik olamaz. Dick'in deneyimi ise böyle bir şey değildi. Yaşadığı aydınlanma ruhsal dağılma sürecini tetiklemişti. Vahiy deneyiminin, arayışının sonu olarak görülmesi mümkün değildi. Belki de kurmaya çabaladığı düşünce sistemine evrim fikrini sokmuş olmasının nedeni budur. Dick gnostik düşünceye yabancı bir evrimsel değişim sürecine başvurarak insan tarihini ve kozmik zamanı kapsayacak bir değişimin yaklaştığına inanıyordu. İnsan zihninin gitgide daha çok aydınlandığına inanmakla neredeyse evrensel modern bir varsayımı kabulleniyordu. Birçok bakımdan kural tanımaz sayılan Dick, aynı zamanda çağının bir ürünüydü.

İnsanın zamanla ilerleyeceğine duyulan inanç, modern dünya görüşünün bir parçasıdır.

⁵² Age, s. 214.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

⁵³ Sutin, *Divine Invasions*, age, s. 229.

Platon, gnostikler ve ilk Hristiyanlar için zaman denilen gölge-dünyanın daha iyi bir duruma doğru ilerlemesi söz konusu değildi. Ya zaman, Hristiyanlık'ın kurucusu olarak kabul edilen apokaliptik Yahudi peygamberin inandığı gibi, kelime anlamıyla sona erecekti; ya da Platon ve gnostiklerin düşündüğü gibi, zaman ve sonsuzluk zaten süresiz bir devamlılık içinde bir arada var oluyordu. Her iki durumda da tarihin akışı boyunca insan ilişkilerinde temel bir değişiklik olacağı beklentisi yoktu. Antik dünyada hiç sorgulanmadan kabul edilen bu görüş günümüzde neredeyse hiç anlaşılmazdır.

Modern dünyamız, kurtuluşun tarih içinde gerçekleştiği yollu Hristiyan düşüncesini miras almıştır. Hristiyanlık mitine göre insani olaylar yalnızca Tanrı'nın bildiği bir tasarıma göre şekillenir; insanlığın tarihi süregiden bir günahattan arınma tarihidir. Bu fikir dine düpedüz düşman olsa bile neredeyse bütün Batı düşüncesinin temelini oluşturur. Hristiyanlık'tan itibaren insanın kurtuluşu (en azından Batı'da) zamanın içinde ilerlemeyi içeren bir şey olarak anlaşılabilecekti. Tarihi (ister devrimci değişim isterse de artan iyileşme yoluyla) bir insani özgürleşme süreci olarak gören bütün modern felsefeler, kendisi de İsa'nın özgün mesajının çarpıtılmış bir çeşitlemesi olan bu Hristiyan anlatısının çarpıtılmış çeşitlemeleridir.

Dick tarihin rastlantılarca yönetildiği fikriyle gizli bir tasarıma riayet ettiği inancı arasında gidip geliyordu. 1980'de "The Acts of Paul" [Pavlus'un İşleri] adlı, alternatif bir dünyada geçen ve tarihin kökten olumsuzluğu çevresinde gelişen bir roman yazmayı düşündü. Bu romanda tarihin bir anlamı olduğunu diğer bütün inançlardan daha çok kabul eden Hristiyanlık sadece rastgele olayların bir devamı olacaktı. Ne yazık ki bu roman hiç yazılmadı.⁵⁴

Evrimin arzulanır bir sona doğru ilerlediği inancı her zaman her yerdedir; bu inançtan etkilenmemek Dick'in elinde değildi. Evrim fikrini cazip buluyordu, zira bu fikir halüsinasyonlarının günün birinde anlam kazanacağını vaat ediyordu. Eğer zihin zamanla evriliyorsa kendi yaşadığı kafa karışıklığının sürekli olması gerekmiyordu. Dick şunları yazıyordu: "Olup biten şu... gerçekliğe uyandım. Ama üstüne şu sahte katmanlar ilave edilmiş. Bizim zaman duygumuz –zamanın geçtiği duygumuz– görünüşteki deği-

şiklikleri taramamızın sonucudur... Ben yalnızca bilinçsiz bir elçi olmaktan bilinçli olmaya geçtim...”⁵⁵

Dick ölmeden birkaç ay önce *The Exegesis*’in tek sayfalık “Sonuç” notunu da eklediği bir mektup yazdı. Bir “hiper-yapı”nın kılavuzluğunda insandan daha yüksek bir bilinç düzeyine sahip yeni bir tür evrilmekteydi. Bunun “sadece inanç” olmadığına ısrarlıydı.⁵⁶ Onun için gerçek olmak zorundaydı. Onun kafasını karıştıran deneyimlerin devam eden bir aydınlanma sürecindeki evreler olduğu inancı olmadan yaşayamazdı. Anlam açlığı çeken Dick gizemle baş başa kalmaktan kaçınmak için bir evrim fantezisine ihtiyaç duyuyordu.

BÖLGEYE GİRMEK

Bir başka zeki tür dünyamızı ziyaret edecek olsa bunu bizimle iletişime girmek için yapacaklarını düşünmek hoşumuza gider – ille de iletişime geçmek veya davranışlarımızı incelemek için olmasa da bizi sömürmek veya yok etmek için geleceklerdir. H. G. Wells’in kanonlaşmış yapıtı *Dünyalar Savaşı*’nda (1898) Marshlar kendi gezegenlerinden daha genç ve sıcak olduğu için Dünya’yı istila ederler; amaçları insanlığı yok ederek kendi önlerindeki engelleri kaldırmaktır. Michel Faber’ın bir uzaylının insanlığa bakışını ustaca ele aldığı *Derinin Altında* adlı romanında çekici bir genç kadın biçimine bürünen bir dünya dışı varlık otostopçuları kaçıır; besiyeye çekilen bu adamların etleri işlenerek lezzetli bir yiyecek olarak kendi soydaşlarınca tüketilmektedir. Bu klasiklerde insanların uzaylı ziyaretçiler için belli bir değer ve önemi vardır – her ne kadar bu değer negatif olsa da ve önemleri araçsal olmaktan öteye gitmese de. Ama ya insanlar dünyaya gelen uzaylıların hiç umurunda olmasa?

Bu fikir Arkady ve Boris Strugatsky’nin *Uzayda Piknik* adlı yapıtında ele alınır. İlk kez 1972’de eski Sovyetler Birliği’nde ağır biçimde sansürlenerek hikâyeye dizisi olarak yayımlanan ve 1979’da Andrey Tarkovski tarafından “İz Sürücü” adıyla sinemaya uyarla-

⁵⁵ *Exegesis*, age, s. 423-424. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

⁵⁶ Sutin, *Divine Invasions*, age, s. 283.

nan bu roman uzaylıların dünyada altı bölgeye yaptıkları ziyareti konu alır. Daha sonra bilim insanlarının “kör bölgeler” ve “salgın bölgeleri” olarak adlandırdığı bu tehlikeli bölgelerde fizik kanunları hükümsüzdür. Buralarda “iz sürücüler” yani yapay bazı nesneleri alıp satmak için hayatları pahasına bölgelere giren yasa dışı çöpçüler için değerli ganimetler de bulunur. Bu nesnelerin nasıl işlediği de, uzaylı ziyaretinin nedeni de bilinmez.

Uzaylıların dünyayı ziyaret etmek için özel bir nedeni olmadığını ve geride bıraktıklarının öylesine bir moladan artakalan çerçöp olduğunu varsayalım. Bölgeleri inceleyen bilim insanlarından biri gerçekten de böyle olduğunu düşünmektedir:

Bir piknik. Gözünüzün önüne bir orman, bir köy yolu, bir çayır getirin. Bir araba yolun kenarında duruyor. İçinden ellerinde şişeler, piknik sepetleri, transistörlü radyolarla, fotoğraf makineleriyle kızılı erkekli gençler iniyor ... Ateş yakıyorlar, çadır kuruyorlar, müzik çalıyorlar. Ve sabah olunca çekip gidiyorlar. Bütün gece dehşet içinde onları izleyen kuşlar, böcekler, bütün hayvanlar yavaş yavaş deliklerinden çıkıyor. Bir de ne görsünler. Bir motordan damlayan yağlar, benzin gölü, eski bujiler ve yağ filtreleri... Sağa sola dağılmış kilimler, yanmış ampuller, birisi bir İngiliz anahtarı düşürmüş. Arabanın tekerlekleri kim bilir hangi ücra bataklığın çamurunu buraya taşımış ... tabii kamp ateşinin külleri, elma koçanları, şeker kâğıtları teneke kutular, şişeler, birisinin mendili, bir başkasının çakısı, eski yırtık pırtık gazeteler, bozuk para, başka bir çayırda koparılmış çiçekler...⁵⁷

Uzaylı objeleri arasında makineleri çalıştıracak sonsuz enerji üreten siyah bir sopa, çevresindeki canlı varlıkları yok eden bir “ölüm lambası”, ne işe yaradıkları anlaşılamayan “sprey” ve “iğneler” ve bütün dilekleri yerine getiren bir “altın küre” vardır. Böyle nesneler bulmak uğruna bölgelere girerek ölümü göze alan “iz sürücüler”, kelimenin İngilizcede çağrıştırdığının aksine dengesiz avcılar değildir. Boris Strugatsky, kardeşiyle birlikte kitabı yazarlarken kelimenin Rusçasını Rudyard Kipling’in *Stalky and Co.* adlı yapıtının (İngiltere’de 1899’da yayımlanmıştır) devrim öncesi Rusça çevirisinden aldıklarını anlatıyor. Kitabın bir nüshasını bitpazarından

57 Arkady ve Boris Strugatsky, *Roadside Picnic*, çev. Olena Bormoshenko, Londra, Gollancz, 2012, s. 131-132.

almışlar. Kelimeyi bölgelerde değerli eşyalar arayan avcılar için kullanmaya karar vermişler ve “hayat üniversitesinden mezun” birisini çağrıştırmasını istemişler: “Çocuksu bir cazibe ve cömertliğe sahip, sert hatta acımasız bir genç.”⁵⁸

Bölgelere girmeye cesaret eden iz sürücüler hayatlarını değiştirecek bir şeyin peşindeydiler. Buldukları nesneler kullanılamaz ve genellikle anlaşılmazdı. Bu durum değerlerini azaltmıyordu. Hatta tam tersi: Nesneleri bu denli değerli kılan, anlaşılabilir oldukları gerçeği idi. Bu kadar rağbet görmeleri insan zihni için kavranılmaz olmalarındandı.

Uzaylı ziyareti çoğunluk açısından bir şey değiştirmez. Bilim insanının söylediği gibi:

Artık biliyoruz ki bütün insanlık için Ziyaret büyük ölçüde iz bırakmadan geçip gitti. İnsanlık için her şey iz bırakmadan geçip gider. Elbette başkası için başımızı belaya sokarsak sonunda öyle bir şeye çatarız ki yeryüzünde hayat katlanılmaz hale gelir... Bir bütün olarak insanlık çok istikrarlı bir sistemdir, hiçbir şey onu bozamaz.⁵⁹

İz sürücüler bile uzaylıların bıraktıklarından geri dururlar. Strugatsky Kardeşler’in senaryosunu yazdığı Tarkovski filminde ziyaretçilerden geriye, herkesin en önemli hayalini gerçekleştirme gücü olan bir Oda kalmıştır. Bir yazar ve bir profesör iz sürücü bir rehberin kılavuzluğunda çorak topraklardan geçerek Oda’nın girişine varırlar. Yol boyunca Oda’ya girince ne dileyebileceklerini konuşurlar. Yazar Nobel ödülünde gözü olduğunu itiraf eder. Profesör ise Oda’yı yok etmeye geldiğini çünkü insanlık için çok tehlikeli olduğunu söyler. Rehber ise bütün istediğinin Oda’yı arayanlara yardım etmek olduğunu öne sürer. Bir başka iz sürücüden söz eder, Oda hakkında bildiği her şeyi, Oda sayesinde zengin olan ve kendini asan Porcupine adlı bu adamdan öğrenmiştir. Oda’ya vardıklarında profesör Oda’nın artık bir tehdit oluşturmadığına karar verir ve yanındaki patlayıcıyı etkisiz hale getirir. Üçü birlikte girişte otururlar ve bir süre sonra tavandan yağmur sızmaya başlar. Film uzaylılardan arta kalanların insanlık için bir anlamı olup olmadığı sorusunu cevapsız bırakır. Belki de Oda insanın en çok

⁵⁸ Age, s. 196-197. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

⁵⁹ Age, s. 128.

neyi istediğini açığa vurmaktadır ve bu yüzden bunca tehlikelidir. Belki de boştur. Her durumda, kimse içeri girmez.

BAY WESTON BİR KİBRİT ÇÖPÜ ATIYOR

“İnsan neredeyse şöyle düşünebilirdi: Varlık kuyusunun dibinde kudretli bir tanrı yerine sadece bir delinin külahı ve zillerini bulabiliriz.” Delifışek bir tanrı fikri *Unclay* (Topraktan Arındırmak)* adlı romanda karşımıza çıkar. Kitapta Tanrı’nın elçisi John Death, Dodder adlı küçük köyün iki sakini “tırpanlamak” veya “toprakten arındırmak” için gönderilir. İsimlerin yazılı olduğu kâğıt parçasını kaybeden Death yazı köyde geçirmeye karar verir. Hovarda ve serkeş bir kimlik olan Death zamanını köy kadınlarıyla gönül eğlendirerek ve ıştırıp içindeki insanlığı kurtarma görevinden zevk alarak geçirir. Konaklamasının sonlarına doğru “Belki de bir yanılsamayım” diye düşünür. “Ama gerçek olayım ya da olmayayım, insana düşman değilim.”⁶⁰

1931’de yayımlanan *Unclay* T. F. Powys’in son romanıdır ve bu Dorsetli münzevi yazarın yapıtlarındaki önemli temaları bir araya getirir. Çok dindar bir insan olan Powys inancın tesellileri olmadan yaşadı. “Ben inançsızım” diye yazıyordu. “İnanç Tanrı’ya ulaştıramayacak kadar basit bir yoldur.”⁶¹ Neden kulübesinin yanındaki kiliseye bu kadar sık gittiği sorulduğunda “çünkü orası sakın” diye cevap verdiği rivayet edilir. Ölürken komünyon almayı reddetmiştir. 1875’te bir rahibin, hepsi de yazar olacak üç oğlundan (diğerleri John Cowper Powys ve Llewelyn Powys idi) biri olarak doğan Theodore bölgenin yerlisi bir kızla evlendi ve hayatının büyük bölümünü ücra köylerde geçirdi. Seyahat etmeyi reddeden ve çiftçilik yaptığı birkaç yıldan sonra kendisini yazmaya veren Powys geçimini babasından kalan küçük bir mirasla sağladı. Arzu ettiği kadar münzevi bir hayat yaşamadı her zaman. Öyküleri Bloomsbury Çevresi’ndeki birkaç yazarın ilgisini çekince edebiyatçı ziyaretçilerin akınına uğradı. Bir dönem ünlü olduğu bile söylenebilir. Bugünse neredeyse unutulmuştur.

60 T. F. Powys, *Unclay*, Sherborne, Sundial Press, 2011, s. 275.

61 Theodore Francis Powys, *Soliloquies of a Hermit*, Londra, Village Press, 1975, I.

* İnsan topraktan yaratılmasına gönderme. Vardan yok etmek. (ç.n.)

Powys'in anlattığı köy hayatı pastoral bir rüya değildi. Bir Ortaçağ gravüründeki figürler gibi onun köylüleri de evrensel çileleri canlandırıyor, insanların her yerde katlandığı acılara katlanıyorlardı. Powys'in bakış açısına göre insan dünyasında hiçbir şey kalıcı değildi; ama gerçekten değişiyor da değildi. Bu dünyayı hem seviyor hem de terk etmek istiyordu.

Bu çelişkili dürtüler yüzünden ortodoks dini altüst etti. İster öbür dünyada sonsuz bir hayat olarak düşünölsün ister zamandan çıkıp sonsuzluğa geçiş olarak, ölümsüzlük inananların güçlü bir umududur. Ama Powys ölümlölüğe değer veriyordu. Ölüm en büyük kötölük olmak şöyle dursun yaşamın yükünü hafifletiyordu. Ona göre hiçbir şey sonsuza dek yaşamaktan daha kötü olamazdı. Tanrı bile ölümün getireceğı unutuşa özlem duyabilirdi.

Powys'in başyapıtı *Mr Weston's Good Wine* (1927) kasvetli bir kasım akşamı bir şarap tüccarının çamur içindeki eski bir Ford kamyonetle Folly Down köyüne gelişini anlatır. Michael adlı yardımcıının refakat ettiğı Bay Weston "yün gibi bembeyaz" saçlarını örten kahverengi fötr şapkası ve paltosuyla kısa boylu-tık naz bir adamdır. Köye şaraplarını satmaya gelmiştir. Tüccar bir zamanlar "birçok kitaba böldüğü bir düzyazı şiir yazmış, tam da hayal ettiğı kişilerin ve mekânın gerçekte varolduğunu"⁶² keşfettiğinde ise şaşırmıştır.

Bay Weston hiç bilmeden yarattığı dünyayı ziyaret ederken insanların kısa hayatlarını paylaşmayı arzu eder. İki cins şarap getirmiştir: Sevginin hafif beyaz şarabı ve ölümün koyu renk şarabı. Koyu şarabı kendisinin içip içmediğı sorulduğunda şöyle cevap verir: "Bunu içmeyi umacağım gün de gelecek ... ama kendi ölümcül şarabımı içersem şirketimin sonu gelir."⁶³ Kendi adına kurulan dinin, insanoğlunu kurtarmayı vaat ettiğı ölümü, tüm den yokoluşu özlemektedir.

Hikâyenin sonunda Bay Weston köyde şaraplarını dağıttıktan sonra Michael onu arabayla Folly Down tepesinin zirvesine götürür. Orada arabanın motoru durur ve ışıkları söner. Bir süre konuşurlar, Michael Bay Weston'ın "kadim düşman"ından söz eder. Bay Weston

62 T. F. Powys, *Mr Weston's Good Wine*, Londra, Penguin Books, 1937, s. 26.

63 Age, s. 173-174.

“Ne dersin?” diye sorar, “Sence de yeniden yılan olmayı istemez mi? Küçük bir engerek?” Michael “Bence kendi elementinde yani ateşin içinde yok olmayı tercih eder.” Bu cevap Bay Weston’ın hoşuna gider.

“Öyle yok olacak o zaman” diye bağırdı Bay Weston. “Michael, rica etsem bir kibrit yakıp benzin deposuna atar mısınız?”

“Ya biz?” diye sordu Michael.

“Biz de dumanın içinde kaybolup gideceğiz” dedi Bay Weston.

“Peki öyleyse” dedi Michael üzgün bir halde.

Michael söyleneni yaptı. Bir anda arabayı azgın alevler sardı; bir duman sütunu göğe doğru yükseldi. Alevler azaldı, bir süre için için yandı, sonra söndü.

Bay Weston gitmişti.⁶⁴

Yerleşik dine çağdaş ateizmin hümanist sofuluğundan daha çok saldıran öyküde en samimi arzusu yok olmak olan bir tanrı anlatılır. Kendi kendini yok eden bu tanrı Powys’in *Unclay* ile aynı yıl yayımladığı “The Only Penitent” (Tek Günahkâr) adlı öyküde karşımıza çıkar. Bir taşra papazı olan Peder Hayhoe cemaatini, ona gelerek günah çıkarmaya çağırır. Tövbe etme fırsatını kaçırmayacaklarından emin olan peder kimsenin gelmediğini görünce çok şaşırır ve kendi inancından kuşku duymaya başlar. Fakat sonra bir tövbe-kâr, Meczip Jar isimli çatlak bir ihtiyar çıkagelir, hakkında “meczip sonsuz tepelerin üstünden yürümeseydi fırtına bulutlarını araba olarak kullanırdı” denilmektedir. Alçakgönüllülükle Bay Hayhoe’nun önünde diz çöken Meczip şöyle der:

“Yegâne tövbe-kâr benim ... Size günah çıkarmaya geldim.”

“Günahlarının bağışlanmasını sağlayabilir miyim?” diye sordu Bay Hayhoe kısıp bir sesle.

“Sağlayabilirsiniz,” dedi Jar “beni ancak insanın bağışlayıcılığı kurtarabilir.”

Jar başını öne eğip günahlarını saydı:

“Oğlumu çarmıha gerdim ... Yeryüzündeki bütün dehşeti, işkenceyi, salgın hastalıkları, ümitsizliği, ıstırapı yaratan bendim. ... bütün acıları ve kötülüğü ben yarattım.”

Bay Hayhoe Meczup Jar'a hayatın güzelliğini, bir kadının aşkını ve meczupun yeşil çimenlerde dans ettiği kadınların sevincini hatırlatır. Yaşlı adam etkilenmez.

"İnsanları bir kılıçla yok ederim" dedi Jar. "Onları çukurun dibine fırlatırım, hiçe dönüştürler."

"Dur!" diye bağırdı Bay Hayhoe. "Bu son dediğin doğru mu?"

"Doğru" diye cevapladı Jar.

"O zaman İnsan adına senin günahını bağışlıyorum" dedi Bay Hayhoe gözü pek bir tavırla "Seni affediyorum ve bütün kötülüklerinden arındırıyorum, bütün iyiliklerini onaylıyor ve güçlendiriyorum ve seni ebedi ölüme gönderiyorum."⁶⁵

Eğer Theodore Powys herhangi bir tanrıya inanıyor idiyse –ki kuşkuludur– bu, Hristiyanlık'ın Tanrısı değildi. Yaratısı karşısında afallamış ve üzülmüş bir demiurgos olan Powys'in tanrısı bunca acıyla dolu bir dünya yaratmış olduğu için pişmandır.

Powys'in sunduğu, Hristiyanlık'ın kurucusu olarak kabul edilmiş Yahudi peygamber tasviri gnostik temalar içerir. Tanrıya başkaldıran, insanlığın reddettiği İsa Powys'in *Soliloquies of a Hermit* (1918) (Münzevinin İç Konuşmaları) adlı ilk kitaplarından birinde "bizim eski mutluluğumuz, tanrısallığımız, ölümsüzlüğümüz"⁶⁶ olarak tanımladığı şeyi yok etmiştir. İsa bize ölümsüzlüğü unutmamızı söyler: Kendi tükenişimizi kabullenerek ölümün yönettiği bir dünyadan kaçırız. Bu paradoksu eserlerinin merkezine yerleştiren Powys gnostik bir Hristiyan gibi görünebilir. Ama herhangi bir *gnosis*'ten söz etmez. Katlanan ve teselli eden, sabırlı, yaşlı dünyadır. Biz bu sahneden kaybolur gideriz ama ışığın ve karanlığın döngüsü ebediyen sürer.

65 T. F. Powys, *The Only Penitent*, Londra, Chatto&Windus, 1931, s. 56-57.

66 Powys, *Soliloquies of a Hermit*, s. 90.

2 Kukla Tiyatrosunda

ÇATI BAHÇELERİ, TÜYLER VE İNSAN KURBAN ETME

“Kâinatın sahibi olan tanrımız gülmeyi sever. Keyfi davranır, gelgeç gönüllüdür, dalga geçer ... bizi avcuna alır, yuvarlar. Biz yuvarlanırsız; top gibi oluruz. Bizi bir taraftan bir tarafa atar. Onu güldürürüz; bizimle dalgasını geçer.” İspanyol kâşif Hernán Cortes 1519’da top-raklarını istila ettikten sonra Aztek uygarlığından arta kalan son soylular Floransa elyazmalarında –ruhunun dünyevi yöneticilerinin bedenine girdiğine inandıkları– tanrılarını böyle tasvir ederler.⁶⁷

İşgalden otuz yıl sonra Fransisken bir misyonerin derleyip transkripsiyonunu yaptığı orijinal elyazmasının bulunduğu şehrin adını alan metin, modern zihne tamamen yabancı gelen bir yaşam biçimini anlatmaktadır. Günümüzde Azteklerle evrensel olduğunu kabul ettikleri gereksinme ve değerleri atfeden birçokları, bu insanlık belirtilerinin olmadığı bir toplum tahayyül edemezler. Nasıl olmuştu da katı hiyerarşilere hapsolmuş Aztekler hayatlarına bir yön vermekten âciz kalmışlardı? Ritüelleşmiş şiddetle kuşatılmış bu insanlar nasıl oluyordu da hiç tiksinti duymuyorlardı? Eğer elyazması bu dürtüleri yansıtmıyorsa bu ancak Aztekleri insandan daha aşağı varlıklar olarak resmetmesinden ileri geliyor olabilir.

Alternatif bir yorum daha ilginç olabilir. Aztekler modern akla tanınamaz derecede yabancı görünüyorsa şayet, bu, modern aklın Azteklerde kendini tanıyamamasından ileri geliyor olabilir. Biz Aztekleri anlayamıyoruz çünkü kendi kendimizi anlamak istemiyoruz.

Azteklerin yaşam biçimini derinlemesine kavramış bir akademisyen olan Inga Clendinnen şöyle yazıyor:

Azteklerin kötü şöhretinin nedeni ayinlerde çok sayıda insan kurban etmeleridir. Bu kurban törenleri gözlerden uzak, bir piramidin tepe-

⁶⁷ Inga Clendinnen, *Aztecs: an Interpretation*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, s. 141.

sinde gerçekleştirilen olaylar değildi. Her ne kadar sadece yüksek rütbeli rahipler ve yöneticiler öldürme ayrıcalığına sahipse de bunlar kasaplık maharetlerini sadece ana tapınak mıntıkasında değil, civar tapınaklarda hatta sokaklarda uluorta sergilerlerdi. Halk kurbanların bakımı ve hazırlanması, öldürülecekleri yere götürülmesi ve sonra da cesetlerin ayrıntılı işlemlere tabi tutulması (kafa ve uzuvların gövdeden ayrılması, et, kan ve yüzülmüş derilerin dağıtılması) aşamalarına katılırdı. Bazı önemli kutlamalarda insan kanı dolu testiler taşıyan veya tutsakların kan damlayan derilerini üzerlerine geçirmiş savaşılar sokaklarda yürür, evlere törenle misafir edilirdi; kurbanların etleri evlerdeki tencerelerde kaynatılır, etleri temizlenmiş kurutulmuş uyluk kemikleri evlerin avlularında sergilenirdi. Üstelik bütün bunlar düzenli yönetim biçimleriyle, ciddiyet ve ağırbaşlılıklarıyla, gelişmiş estetik zevkleriyle dikkat çeken bir halkın davranışlarıydı.⁶⁸

Aztekler, her biri farklılığının kanıtı olarak çok değer verdiği özellikler taşıyan birkaç kavimden oluşan bir toplumdur. Fakat iki yüzyıl boyunca Aztek İmparatorluğu'nun başkenti olan ve işgalciler geldiği sırada İspanya'nın herhangi bir şehriden daha kalabalık bir nüfus barındıran büyük göl şehri Tenochtitlan'da hayat "Aztek" veya Meksika topluluklarının oluşturduğu geniş ailenin tamamınca paylaşılan bir insan olma anlayışını ifade ediyordu. Modern düşüncenin inkâr ettiği insan dürtülerini merkeze koyan bu kavrayış günümüz insanını afflatır ve dehşete düşürür.

Aztek başkentinin, işgalcileri en çok etkileyen yanı düzenli ve temiz olmasıydı. Avrupa kentlerinin pisliğine alışmış askerlerden bazıları Tenochtitlan'ı görünce kendilerini rüyada sandılar. Üç kazıklı yolla karaya bağlanan şehir, titizlikle planlanmış su kemerleri, binaları ve yollarıyla muazzam bir yerleşimdi. Küçük veya büyük olsun evler aydınlık ve güzeldi. "Bütün binalar pırıl pırıl badanalıydı, bunları cetvelle çizilmiş gibi muntazam kanallar ve güzelce süpürülmüş yaya yolları çevreliyordu."⁶⁹ Gölden kazanılmış arazide yemyeşil bahçeler kurulmuştu. Evlerin çatılarında bitki ve çiçekler yetiştiriliyordu. Bir ticaret ve vergi ağının merkezi olan şehir değerli metaller bakımından zengindi. Büyük avluların du-

68 Clendinnen, *Aztecs*, s. 2.

69 Age, s. 16.

varlarına süslemeler yapılmıştı ve rahipler güzel resimli elyazmaları hazırlıyorlardı. Tepesinde Büyük Piramit bulunan merkez tapınağın çevresinde düzinelerce havuz, tapınak ve küçük piramit vardı.

Bugün olsa böyle bir şehir aklın tecessümü gibi görülürdü. Oysa bu muhteşem yerleşim aslında büyü uygulamalarından doğmuş bir artefakttı. Bu Aztek kenti, insanlığın beş dünyanın veya “Güneş”in sonuncusunda yaşamakta olduğu kutsal bir kozmogoniye yansıtacak biçimde inşa edilmişti. Son güneş de sönünce şehirde taş üstünde taş kalmayacaktı. Tenochtitlan orada barınanları tanrılardan koruyordu ama ancak kente büyük bir özenle bakarlarsa. “İnsan ve tanrı evlerini özveriyle temiz ve düzenli tutmak, Aztek birası olan *pulque*’u serpmeyi unutmamak, ocakta bir parça yemek bulundurmak, her gün kendi kanını akıtmak Ulu Kişi’nin yıkıcı dürtülerini sergilemesini engelleyebilirdi.”⁷⁰

Azteklere göre tanrılar dünyadaki karmaşa kuvvetleriydi. Hep yıkılma tehdidi altındaki düzen, kaosun üstüne serilmiş incecik bir örtüydü. Ne bilginin ne de anlayışın artması insan hayatını ilksel kargaşadan kurtaramazdı.

Azteklere hatırı sayılır estetik duyarlılığının temelinde altta yatan kaosa duydukları inanç vardı. Eğer düzen geçiciyse güzellik de öyleydi. Geçicilik nihai gerçeğin bir işaretiydi. Bu düşünce, asıl geçip giden dünyanın tözden yoksun olduğunu kabul eden birçok Batı geleneğinin tam tersidir. Aztekler tüyleri sadece süs olarak değil, şeylerin doğasının simgesi olarak da kullanıyorlardı: Çok hoşlarına giden tüyden süsler de tıpkı insan hayatı gibi özünde geçiciydi. Ayinlerde çiçek kullanmaları da benzer bir kavrayışın ifadesiydi. Savaşçılara “çiçekli” bir ölüm yani ölüme isteyerek teslim olmaları öğütlenirdi, bu da şiirlerle kutlanırdı.⁷¹

Aztek toplumunda düzenin temelini altta yatan kaosa duyulan inanç oluşturuyordu. Devlet şiddeti evren ve tanrıların şiddetinin aynasıydı. Aztekler katliamı seyirlik bir gösteriye dönüştürmekten hiç utanmıyorlardı. Halk “kurbanların sıra sıra piramitlerin geniş basamaklarından bekleyen rahiplere doğru sürüklenmesini veya taşınmasını ... temsil ettikleri kutsal varlıkların huzurunda ölüme

⁷⁰ Age, s. 53-54.

⁷¹ *Flower and Song: Poems of the Aztec Peoples*, çev. ve yay. haz.: Edward Kissam ve Michael Schmidt, Londra, Anvill Press Poetry, 2009, s. 97-116.

giderken bir şenlik havasında dans etmeye zorlanmalarını” izlemekten zevk alıyordu. “Büyük veya küçük ölçekte olsun, sık sık katliam yapılıyordu: Hayatın bir parçasıydı.”⁷²

Böyle uygulamalar ister istemez dehşet uyandırır. İnsan katliamı üzerine kurulu bir hayat tarzı, olsa olsa bir tür barbarlıktır. Fakat barbarların kendilerini uygar sananlara öğretecekleri bir şey olabilir, ve bu durumda batılı düşünürlerin barış umutlarını dayandırdıkları varsayımların ne kadar zayıf olduğunu göstermektedirler. Bu düşünürlerin arasındaki en büyük gerçekçiler bile toplum düzenine ilişkin açıklamalarını insan güdülenmesinin gerçeklikten çok uzak bir izahına dayandırır.

Thomas Hobbes’u ele alalım. Katı bir hayat görüşüyle dile düşen –“Hobbes’çu” kelimesi hayatta kalmak için verilen hayvani mücadele’nin kestirme söylenişi olarak genel kullanıma girmiştir– 17. yüzyılın bu Aydınlanmacı düşünürü cesur düşünce duvarını, ancak gerçekte var olan insanları dışarda bırakarak örebilmiştir.

Hobbes’un kurduğu sistem etkileyici yalınlıktadır. Asgari ahlaka dayanmayı hedefleyerek insanların en çok şiddet sonucu ölümden kaçınmak istediklerini varsaymıştır. Böyle bir ölüm tehdidi altında olduklarını görünce itaat talep edecek sınırsız güce sahip bir yönetici belirlemek üzere birbirleriyle anlaşacaklardır. Bu egemen –Hobbes’un deyişiyle ölümlü tanrı– savaşı insanlığa barış getirecektir: “İnsanı barışa meylettiren duygular ölüm korkusu; rahat bir hayat için gereken şeyleri edinmeye yönelik istek ve çalışarak bunları elde edebileceğine dair umuttur. Akıl barış için uygun maddeler önerir, insanlar da bunlar üzerinde anlaşmaya yavaşır.”

Hobbes *Leviathan*’ın 13. bölümündeki çok ünlü bir pasajda “bu anlaşma olmadığı taktirde” der,

Çalışmanın lüzumu yoktur çünkü meyvesi belirsizdir; dolayısıyla yeryüzü kültürü, gemicilik, deniz yoluyla ithal edilebilecek ürünler, rahat binalar, taşıtlar, bunların hiçbirisi olmaz, taşınması güç gerektiren cisimler taşınamaz, yeryüzü keşfedilemez, zaman hesaplanamaz, sanat, edebiyat, toplum ortadan kalkar; ve en kötüsü devamlı korkudur ve şiddet sonucu ölme korkusu...⁷³

⁷² Clendinnen, *Aztecs*, s. 88.

⁷³ Thomas Hobbes, *Leviathan*, Londra, J. M. Dent, 1914, s. 66, 64-65.

Benzersiz bir İngilizceyle yazılmış kitap güzel bir hayaldir. Hobbes uzun ömrünün (1679'da 91 yaşındayken ölmüştür) ileriki yıllarında kendisini geometriye, özellikle de bir daireyi eş alanlı bir kareye dönüştürmeye verdi. İnsanın şiddet sonucu ölüm tehdidine barış arayışıyla tepki verdiği olan inancı da en az bu çabası kadar donkişotvaridir. Betimlediği sürecin gerçekleşebileceğini düşünüp düşünmediğini açıklığa kavuşturmaz. Gene de fikirlerinin uygulamada faydalı olabileceğine inandığına kuşku yoktur. Kitabının, öğretilerini hayata geçirecek bir prensin eline geçeceğine dair umudunu da dile getirmiştir.

Fakat Hobbes'un dili hayranlık uyandıracak kadar berrak olsa da düşünceleri epey yanıltıcıdır. Sistemindeki figürler insan değil bir şekilde eksiltilmiş varlıklar, insanın çözmekten âciz olduğu bir sorunun, –barışın buyruklarını kendi tutkularının talepleriyle uzlaştırmak– üstesinden gelmek üzere icat edilmiş homunkuluslardır. Hobbes gurur ve zafer arayışının düzenin önünde engel oluşturduğunun farkına varmıştı. Ama yine de insanoğlunun ölüm korkusuyla harekete geçerek şiddetle çatışmayı lanetleyeceğine ve kalıcı bir barış kurabileceğine inanıyordu.

Oysa tecrübe bunun tersini düşündürmektedir. İnsan şiddetten kaçmak yerine şiddete alışır. Tarih süregiden katliamların olağan kabul edildiği – 17. yüzyıl başı Avrupası'nda Otuz Yıl Savaşları, Rusya'da Karışıklık Dönemi, 20. yüzyıl gerilla savaşları gibi– uzun savaşlarla dolup taşar. Uyum sağlamakla ünlü homo sapiens şiddetle birlikte yaşamayı hemen öğrenir ve çok geçmeden bundan doyum sağlar.

İnsanların öldürmekten bitkin düşünce genellikle onları denetim altında tutacak bir tiran aramaya giriştikleri doğrudur. Fakat peşinde oldukları, asla bir düzen düşünden ibaret değildir. Kan dökmenin öncelikle azınlıklara yönelik –Yahudiler, Çingeneler, eşcinseller, göçmenler ve farklı görülebilecek diğerleri– daha örgütlü bir türü bu düşün bir parçasıdır. Eziyet eden zalimler günlerini sıkıcı ve anlamsız bir sefalet içinde geçirmektense kendilerini iyi ve kötü arasındaki savaşın aktörleri olarak görebilirler.

İçlerindeki şiddetten kurtulamayan insanlar bu şiddeti kutsallaştırmayı seçti. Bu –hiç yalansız ve tereddütsüz– düzen sorununa Azteklerin bulduğu çözümdü. Ritüelleşmiş cinayet, insanlar arasındaki her türden barışın parçası olan vahşetin cisimleşmiş haliydi.

Tlatoani –en yüce iktidar sahibi “büyük konuşmacı”– ölüp öbür dünyaya geçince egemen soy yetişkin erkeklerin arasından yeni bir yönetici seçerdi. Savaşta kahramanlık temel bir ölçüttü ama bir kez seçildi mi yeni yöneticiye bir tanrının nitelikleri aşılacak zorundaydı. Sarayına ancak tanrı Tezcatlipoca’nın –“Dumanlı Ayna” adını kara volkanik camdan yapılan ve rahiplerin kutsanmak için kullandıkları obsidyen aynalardan alan, savaşçıların ve büyücülerin tanrısı– bir imgesi önünde gece boyu çırlıçıplak dua ettikten sonra girebilen yönetici, kaderin dönekliğini temsil ediyordu. “Dalgacı” olarak da betimlenen Tezcatlipoca’ya övgüler düzülen bir şiir “Ben kendim düşmanım”⁷⁴ dizesiyle başlıyordu. Seçilmiş yöneticinin içine giren bu tanrıydı işte. Bu noktada yeni yöneticinin içine bir ruh girmişti ve vahşetini durdurma umudu yoktu: “birisinin yerine başkasını koyduğumuzda, birisini seçtiğimizde o zaten çoktan beri bizim efendimizdi, celladımız ve düşmanımızdı.”⁷⁵

Batı’nın otorite modelleriyle olan zıtlık çok belirgindir. Hobbes kendi mutlak egemenini ölümlü bir tanrı olarak nitelemiş olabilir ama bir sözleşme şartlarıyla bağlanmış bir tanrıydı bu: Barışı sağlayamasa devrilebilirdi. Peki ya yönetici mutlak gücünü isyanı engellemek için kullanırsa ve sonra da tanrıya özgü bir keyfilikle davranırsa? Azteklerin zaten başka bir beklentisi yoktu. Aralarında gücün dizginlenebileceğini tahayyül eden yoktu. Ama güçten vazgeçilebileceğine de inanmıyorlardı. İnsanlar onları yönetenlerin aynı zamanda düşmanları da olduğu bir dünyada yaşamaya yazgılıydı. Ama bu düşmanlar başka türlü mümkün olamayacak bir düzeni de güvence altına alıyorlardı.

Eğer Hobbes insani çatışmaya koyduğu tanıda haklı olsaydı, Azteklerin hayatı sanat, zenaat veya edebiyatın olmadığı hayvani bir anarşi olabilirdi ancak. Oysa gerçek, istilacı İspanyolları hayrete düşüren müreffeh bir metropoldü. İşgalcilerin gelişinden hemen sonra yerle bir edilen Aztek şehri modern Batı etiği ve politikasının en temel kimi varsayımlarının deneysel bir reddiydi.

Azteklerle dair hiçbir şey öldürme biçimleri kadar sinir bozucu değildi. Kurban törenleri için birçok açıklama önerilmiştir. Clen-

⁷⁴ “Tezcatlipoca’s Song”, *Flower and Song*, s. 94.

⁷⁵ Clendinnen, *Aztecs*, s. 80.

dinnen son derece yalın açıklamalardan bazılarını şöyle sıralar: “Protein bakımından zayıf diyetlerini zenginleştirmek için insan kurban etme; karanlık ve sinik bir seçkin zümrenin icadı olarak insan kurban etme, törenlerin halk için bir tür uyarıcı yerine geçmesi; teknoloji olarak insan kurban etme; termodinamiğin ikinci yasasına Meksikalıların verdiği tepki, atmakta olan sıcak kalbin çıkarılmasıyla entropik ziyanla kaybolan enerjiyi yerine koyma çabası. Clendinnen’in yazdığı gibi bu türden bir açıklama “en çok kanıta ihtiyaç duyan şeyi varsayar.”⁷⁶

Olup bitene bakmak daha yararlı olabilir. Kurbanların hiçbiri gönüllü değildi. Çoğunlukla toplum dışındalardı – savaşta esir alınanlar ve başka şehirlerden vergi olarak gelen köleler. Sadece tek bir kurban kategorisi kesinlikle topluluğun içinden geliyordu: Kutsal takvimin belli günlerinde tanrıya sunulmak üzere annelerinden “satın alınan” küçük çocuklar.⁷⁷ Yetişkin kurbanlara ise itaat etmelerini sağlamak için çok çeşitli teknikler uygulanıyordu. Dehşet duygusunu bastırmak için büyük olasılıkla alkolün yanı sıra psikoaktif kimyasallar kullanılıyor, tekrar tekrar prova yapılıyordu. Kurbanlara şefkat veya anlayış gösterilmiyordu. Ama öte yandan kurbanlar insandan aşağı varlıklar olarak da görülmüyordu – 20. yüzyıldaki kitle katliamlarında verilen kayıpların veya barış içinde yaşayacak hayali bir gelecek kuşak uğruna feda edilenlerin tersine... Tutsak alan ve tutsak tek varlıkta birleşiyordu.

Öldürme ritüellerinin merkezinde kendilik duygusunun bulaşması vardı. Tutsak alanlar hayranlık duydukları savaşçı esirleri ziyaret eder ve onları süsleyerek ölüme hazırlarlardı. Esir öldürülünce –bir çeşit çarpışma ritüelinde veya piramit tapınağın tepesindeki ölüm taşında kafası uçurularak– onu tutsak alana bir testi kan verilir, o da şehirdeki bütün idollerin ağzına bu kandan sürerdi. Tutsağın etini ise tutsak alanın ailesi ritüel yemeğinde tüketirdi. Ama tutsak alan, “Kendi kendimi mi yiyeceğim?”⁷⁸ diyerek bu yemeğe katılmazdı.

Savaşçıya geleneksel olarak atfedilmiş kimliğin baskısını azaltmayı amaçlayan bu törenleşmiş cinayetler asıl gerçek olarak görülen kaosla ilişki kurmayı sağlıyordu. Cinayetler, zihnin korkuyu

⁷⁶ Age, s. 3.

⁷⁷ Age, s. 88.

⁷⁸ Age, s. 95.

örtmesine yarayan anlamları sıyırıp atarak insanlığın çırlıçıplak ortaya çıkmasını sağlıyordu. İfşa edildikten sonra anlamın yokluğu bir kez daha perdeleniyordu. Kanla sarmalanan hayat yeniden başlıyordu.

Aztek düşüncesine göre insanlar dünyaya eksiksiz işlev gören varlıklar olarak gelmezler. Tanrıların natamam kuklaları olarak kendi kimliklerini kendileri yaratmak zorundadırlar ama kim veya ne olacaklarını seçmek suretiyle değil. Yüzleri asla denetleyemeyecekleri, anlamaktan çok uzak oldukları bir dünyayla etkileşim içinde ortaya çıkar.

Kurban törenlerinde insan onurundan eser kalmazdı. Savaşçı kurbanların toplumdaki statüsü tamamen göz ardı edilirdi. Savaş kıyafetleri çıkartılır,

Avlanmış geyik gibi sıkıca bağlanır, başları sağa sola sallanarak piramit basamaklarından yukarı sürüklenirdi; yine bağlanmış başkaları kıvrana kıvrana ateşe atılırdı. İzleyenler basamaklardan yukarı tırmanan, tökezleyen veya sürüklenen adamların kesik kesik hareketini görmüş olmalı. Sonra yakalanıp, geriye savruluyor, bir rahip kolunu kaldırıyor, indiriyor, sonra yine kaldırıyor. Gevşemiş cesetler zıplaya zıplaya piramitten aşağı yuvarlanıyor. Kırılmış, içi boşaltılmış cesetler esir alan savaşçının evine taşınmak üzere yerden kaldırılırken insanlar yine izliyor. Evde cesetler parçalara ayrılp dağıtılacak: Kafatasları ve uyluk kemiklerinden sıyrılmış etler, pişirilip yenmiş etlerin artıkları, canlı derinin üstüne giyilen üzerinden yağ ve kan damlayan insan derileri, kepçeyle tapınak duvarlarına sürülen pıhtılaşmış kan.⁷⁹

Tüyler ürpertici bir seyirlik olmalı. Günümüz okuru için aynı zamanda tekinsiz de. Clendinnen sözü şöyle bağlıyor: "Aztekler kendileri gibi insanları öldürdüklerini biliyorlardı. Onları kurban olarak tanımlayan bu insanlıktı. Hayret verici yaygınlıktaki tören hayatlarında kullandıkları Meksika (Aztek) dehası insanlık dışı varoluş koşulları altında insani bir duruş şekillendirecekti."⁸⁰

Müthiş bir özet ama tedirginlik duygusunu ortadan kaldırmıyor. Aztek dünyasının yabancı niteliği sadece cinayeti bir gösteriye

⁷⁹ Age, s. 261.

⁸⁰ Age, s. 262-263.

dönüştürmelerinden ileri gelmiyor. Bu kadarını gladyatörleriyle Romalılar da yapmıştı ama onların amacı eğlenmekti. Azteklerin tekinsizliği hayatlarında bir anlam yaratmak için öldürmelerinden kaynaklanıyor. Sanki Aztekler insan kurban ederek bizim dünyamızda örtbas edilmiş bir şeyi açığa çıkartıyorlarmış gibi.

Günümüz insanı şiddetin insanlık dışı olduğunu savunur. Herkes hayattan değerli hiçbir şey olmadığını söyler – belki özgürlük hariç ki bazıları özgürlük uğruna seve seve öleceklerini söylerler. Birçokları kimsenin şiddetten ötürü ölmeyeceği bir gelecek yaratmak uğruna kitleleri öldürmeye hazırdır. Şiddetin gitgide kaybolmakta olduğuna kani olanlar da vardır. Herkes tarihin akışını şekillendiren insan eliyle insan katliamının bir son bulmasını istediğini söyler.

Aztekler modern insanın kitle katliamının evrensel barış getirebileceği yollu kibirli düşüncesini paylaşmıyorlardı. İnsanların şiddet kullanmaktan vazgeçeceği bir gelecek hayal etmiyorlardı. İnsan kurban ederken amaçları dünyayı iyileştirmek için olmadığı gibi daha yüksek bir insan türü yaratmak da değildi. Amaçları, ileri sürdükleri gibi kendilerini kaotik bir dünyanın ayrılmaz parçası olan anlamsız şiddetten korumaktı. İnsan kurban etmenin anlam yaratmanın barbarca bir yolu olduğu gerçeği Aztekler hakkında olduğu kadar bizim hakkımızda da bir şeyler söylüyor. Uygarlık ve barbarlık iki farklı topluma özgü değildir. İnsanlar ne zaman bir araya gelse ayrılmaz biçimde bir arada bulunurlar.

Aztek dünyasını ciddiye alacak olursak –ki zaten insanların oluşturduğu bir dünyaydı– modern dünyayı yeni bir ışıktta görürüz. İnsanlar birbirlerini, kimi durumlarda kendi kendilerini, birçok sebepten dolayı öldürürler ama bunların hiçbirisi hayatlarına anlam katma çabasından daha insanca değildir. Hayat kaybından çok anlamın kaybından korkarlar. Belli koşullar altında sağ kalmaktansa ölümü tercih edenler, şiddete maruz kalarak ölmeyi seçenler azımsanmayacak sayıdadır.

Bu noktada şehitlik mertebesini arayan cihatçılar akla gelebilir ama şiddet sonucu ölümü seçenlerin hepsi inançlı değildir. İntihar bombacılığına genellikle pragmatik nedenlerden başvurulur: asimetrik savaşlarda uygun maliyetli bir yöntemdir, bombacının ailesi çıkar sağlayabilir vs. Fakat intihar bombacılığı anlam ihtiyacına

hitap ettiği için yayılmıştır. İntihar yeleğini ilk icat eden Sri Lanka'daki Tamil gerillaları Lenin'in çömezleriydi, tıpkı seksenlerde Lübnan'daki bazı intihar bombacıları gibi... Ölümünden sonra hayat fikrini tamamen reddeden bu bombacılar yeni bir dünya yaratmak gibi çok daha saçma bir fanteziye bağlıydılar.

Hobbes insanların saçmaya yatkın olduğunu fark etmişti. *Leviathan*'ın beşinci bölümündeki, kitabın geri kalanının çoğunu çürüten güzel bir pasajda "Saçmalama ayrıcalığına, bütün canlılar içinde yalnızca insan sahiptir"⁸¹ der. Hobbes'un saçmalıktan anladığı, insanların anlamsız kelimeler kullanmaları, sonra da buna göre eyleme eğilimleridir. Burada, insan denilen hayvanın, kendi rasyonalist felsefesinin gözlerden sakladığı bir özelliğine işaret ediyordu. Hayvanlar içinde yalnızca insan saçma sapan hayaller uğruna ölürek ve öldürerek hayatında bir anlam arar. Modern zamanlarda ise yeni bir insanlık idesi bu saçmalıkların başında gelir.

20. yüzyılda en berbat kitle katliamları türümüzü baştan yaratmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Lenin'in takipçileri sosyalist bir insanlık hayal ederken Naziler de "üstün ırk" yarattıklarını zannediyorlardı. Regim değiştirme savaşları çıkaran Batı hükümetleri başka bir kategori sayılabilirse de onları harekete geçiren dürtüler tamamen farklı değildir. Bu savaşları eleştirenler bu serüvenlerin aslında petrol yataklarını ele geçirmek veya başka bir stratejik avantaj sağlamak gibi jeopolitik nedenlerden kaynaklandığını öne sürerler. Jeopolitikanın payı olduğuna hiç kuşku yoktur ama büyümlü düşünmenin bir türü daha önemli olabilir. Ulaşılabilir bir stratejik amaca hizmet etmeyen regim değiştirme savaşları tarihte bir yer edinme denemesidir. Batılı seçkinler hiç tanımadıkları toplumlara müdahale ederek kendilerinde biçimlendiğini düşündükleri bir geleceği –özgürlük, demokrasi ve insan hakları üzerinde temellenen yeni bir dünya– öne almaktadırlar. Sonuç ortadadır: Başarısız devletler, anarşi bölgeleri, yeni ve daha beter tiranlıklar; fakat liderlerimiz kendilerini dünyayı değiştiren kişiler olarak görebilsinler diye ne yaptıklarını görmezden gelirler.

⁸¹ Hobbes, *Leviathan*, age, s. 20.

Azteklerde de büyülu düşünme vardı ama büyülerinin eninde sonunda başarısızlığa uğrayacağını biliyorlardı. İspanyollar geldiğinde Aztek düzeninin hiçbir yerine oturmuyorlardı. Kalleşçe ve korkakça bütün savaş kurallarını ihlal ettiler: Silahsız erkeklere saldırdılar, kutsal mekânlardaki savaşçıları öldürdüler, köyleri haritadan sildiler ve *tlatoani*'yi kaçırdılar. İşgalci İspanyollar kendileriyle birlikte salgın hastalık da getirmişlerdi; çiçek hastalığı bölgenin yerli halklarını kırıp geçirdi.

Kehanetlerde kılavuzluk arayan Aztekler gökten inen bir ışığın gölün sularına gömüldüğünü görmüşlerdi. Gene de dört aylık bir kuşatmaya dayandılar ve direndiler ancak son *tlatoani* şehirden kaçmaya çalışırken yakalanınca onlar da teslim oldular. Beş güneşin sonuncusu sönmüştü.

Şehir tamamen harap olmuştu. Büyük odalarını, avlularını, bahçelerini, taş işçiliğini ve tapınaklarını uzun uzun anlatmış olan İspanyol askerlerden birisi şöyle yazıyordu: "O zaman gördüğüm ne varsa yıkılmış, yerle bir olmuştu. Taş üstünde taş kalmamıştı."⁸² Şehrin kalan sakinleri köle olarak işaretlendi. Kadınların ve erkek çocukların yüzlerini dağladılar. Kendisine dokunulmayacağı sözü verilen *tlatoani* önce işkenceden geçirildi, sonra asıldı.

Rahiplerin acı içinde son nefeslerini verirken akıllarından ne geçtiğini kimse bilemez ama yazgılarına şaşırmadıklarını pekâlâ varsayabiliriz.

KARANLIK AYNALAR, GİZLİ MELEKLER VE ALGORİTMİK BİR DUA ÇARKI

Kimi ilerlemiş düşünörlere göre şiddet bir çeşit geri kalmışlıktır. Derler ki, dünyanın daha modern kesimlerinde savaş uygulamada yok olmuştur. Modern kurumların ve fikirlerin sağladığı yararlar-dan yoksun kalmış birkaç başarısız devletten oluşan gelişmekte olan dünya hâlâ –etnik, kabile veya mezhep kökenli– her türden çatışmayla yıkıma uğruyor olabilir. Ama başka bölgelerde insanlık bunları geride bırakmıştır. Büyük güçler içten bölünmüş olmadık-

⁸² Clendinnen, *Aztecs*, s. 17.

ları gibi birbirleriyle savaşmaya da niyetli değillerdir. Demokrasinin yayılması ve refahın artmasıyla bu devletler benzerini dünyanın hiç görmediği bir barış çağında yaşamaktadırlar. Geçtiğimiz yüzyıl o yıllarda yaşayanlara özellikle sert geçmiş gibi gelebilir ama bu bilimsel olmayan öznel bir yargıdır, anekdottan daha fazlası değildir. Nesnel olarak değerlendirildiğinde çatışmalarda ölenlerin sayısında istikrarlı bir düşüş gözlenmekteydi. Hâlâ da düşmeye devam etmektedir, daha da düşeceğine inanmak için sebep vardır. Büyük bir değişim kapıdadır, kaçınılmaz değildir ama çok etkili olacaktır. Katliamla geçen yüzyıllardan sonra insanlık uzun barış çağına girmek üzeredir. Etkileyici tablolar ve rakamlar eşliğinde sunulan bu düşünce çok rağbet görmüştür.⁸³

Elbette azalan şiddet tablosu hiç de görüldüğü gibi olmayabilir. Yayımlanan istatistikler ağırlıklı olarak savaş alanındaki ölümlere odaklıdır. Eğer bu sayılar düşüyorsa bunun bir nedeni de dehşet dengesinin kurulmuş olmasıdır: Nükleer silahlar şimdiye kadar büyük güçler arasında Sanayi Çağı'ndakine benzer savaşların çıkmasını engellemiştir. Aynı zamanda sivil ölümler durmadan artmaktadır. Birinci Dünya Savaşı'nın neden olduğu on milyon can kaybının bir milyonu sivil kayıplardır. İkinci Dünya Savaşı'ndaki elli milyonu aşkın zayıtın yarısı ve Kongo'da Batı kamuoyunun hiç dikkatini çekmeden onlarca yıldır devam eden çatışmalarda can veren milyonların yüzde doksanından fazlası yine sivilidir. Her ne kadar büyük güçler İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra doğrudan silahlı çatışmadan kaçındılarsa da düşmanlıklarını vekâlet savaşlarında sürdürdüler. Güneydoğu Asya'daki kolonyal ve neokolonyal çatışmalar, Kore Savaşı, Çin'in Tibet'i işgali, Malaya ve Kenya'da isyana karşı İngiliz savaş gücü, Fransız ve İngilizlerin akim kalan Süveyş işgali, Angola iç savaşı, Sovyetler'in Macaristan, Çekoslovakya ve Afganistan'ı işgali, Vietnam Savaşı, İran-Irak Savaşı, Guatemala'da Amerika'nın yerli halkların soykırımına bulaşması, Birinci Körfez Savaşı, Balkanlar'a ve Kafkaslar'a üstü örtük müdahale, Irak işgali, Libya'da hava güçlerinin kullanılması, Suriye'deki isyancılara askeri yardım, Ukrayna'da etnik bölünmeler arka planında yürütülen

83 Bkz. Steven Pinker, *The Better Angels of our Nature: Why Violence has declined*, Londra, Penguin Books, 2012.

vekâlet savaşı – bu sayılanlar büyük güçlerin birbirleriyle doğrudan çatışmaksızın sürekli savaş halinde olduklarını kanıtlayan birkaç örnek sadece.

Evet, savaşlar değişti ama daha az yıkıcı hale gelmedi. Savaş artık bir noktada barış görüşmelerine başlayabilecek iyi örgütlenmiş devletler arasındaki bir yarışma olmaktan çıkıp parçalanmış veya çökmüş devletlerde düzensiz silahlı birlikler arasında devam eden, kimsenin bitirmeye gücünün yetmediği, çok taraflı bir çatışma halini aldı. Suriye'deki hiç bitmeyecekmiş gibi görünen şiddetli savaşta başvurulmuş, –mezhep kaynaklı katliamların yanı sıra açlık, şehirlerin sistemli tahribatı gibi– yöntemler konvansiyonel olmayan bir tür savaşın zamanının geldiğini düşündürmektedir.

Savaş alanı istatistikleri, başka kayıpların yanı sıra devlet terörü kurbanlarını da görmezden gelmektedir. Gitgide artan tarih bilğimiz sayesinde “kurşunla Holocaust”ın –Nazi işgali altındaki ülkelerde, özellikle de eski Sovyet topraklarında Yahudilerin toplu olarak kurşuna dizilmesi– daha önce sandığımızdan çok daha büyük ölçekte uygulandığını biliyoruz. Sovyetler de Tarımsal Kolektivizasyon milyonlarca insanın ölümüne neden oldu; başlıca nedeni açlık olsa da yaşamaya uygun olmayan bölgelere zorunlu göç, gulaglardaki tehlikeli koşullar, boyun eğmeyen köylere düzenlenen operasyonlar da önemli rol oynadı. Mao'nun baskı rejimi sırasında barış dönemindeki kayıpların yetmiş milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu ölümlerin, dünya genelinde azalan şiddet tablosunun neresine oturduğu belli değildir.

Sayıların tahmini, ahlaki yargılardan ayrılması her zaman mümkün olmayan karmaşık neden sonuç sorularını kapsar. Hemen ölüme yol açmayan birçok ölümcül kuvvet vardır. Bir savaş sırasında veya ertesinde açlıktan ya da hastalıktan ölenler savaş zaiyatı sayılır mı? Çektikleri acılardan ötürü hayatları kısalan mülteciler sayıma dahil midir? Maruz kaldıkları fiziksel ve ruhsal hasara yıllar sonra yenik düşen işkence kurbanları bu hesaplarda yer alıyor mu? Portakal gazına, seyreltilmiş uranyuma maruz kaldıkları için acı dolu kısacık hayatlar süren bebekler zayıat listelerinde yer bulabiliyorlar mı? Cinsel şiddetin askeri bir strateji olarak kullanılması sonucunda tecavüze uğrayan kadınlar zamansız ölürlerse ölümleri istatistik tablolarında belirtilecek mi?

Şiddette bir düşüş olduğunu gösteren istatistiklerin görünüşteki kesinliği cazip olsa da savaşın insani bedelini hesaplamak mümkün olmayabilir. Şiddet sonucu ölümlerin hepsi aynı değildir. Acemi er olarak siperlerde veya hava taarruzunda ölmek korkunç olabilir. Sistemli bir imha seferberliğinde öldürülmek daha korkunçtur. Şiddetin en beter türleri arasında bile nitelik farkları vardır. İnsanın bir çalışma kampında aşırı yorgunluktan, dayaktan veya soğuktan ölmesi ve akıbetinin onu sevenlerce bilinmemesi çarpışmada ölmekten daha kötü olabilir. Sadece öldürmek için kurulmuş Treblinka gibi bir toplama kampında tutsak olmak çok daha kötüdür. Uzun barış dönemini kutlayanlar tarafından sergilenen ve bu ayrımları es geçen istatistikler anlamsız değilse de ahlaken kuşkuludur.

Rakamların fazlasıyla olumsuz doğası da onları çok ciddiye almamak için bir başka nedendir.⁸⁴ 1918 Ağustosunda Lenin'e sıktığı üç mermiden ikisini isabet ettiren sosyalist devrimci Fanya Kaplan, eğer suikastında başarılı olsaydı, Rusya'da şiddet belki birkaç yıl daha hüküm sürerdi ama Sovyet devleti ayakta kalamayabilirdi ve Lenin'in inşa ettiği ölüm makinesi Stalin tarafından çok daha büyük ölçekte kullanılamazdı. 1940 Mayıs'ında İngiltere'de kararlı bir lider beklenmedik biçimde iktidara gelmeseydi Avrupa büyük bir olasılıkla, kuşaklar boyu değilse de onlarca yıl Nazi hâkimiyetinde kalacaktı; Naziler bu süre zarfında ırk temizliği ve soykırım planlarını büyük ölçüde hayata geçirebilecekti. Eğer Küba füze krizi tek bir bireyin –yüzbaşının nükleer torpido yerleştirme emrine karşı gelen bir Sovyet denizaltı subayı– cesareti sayesinde savuşturulmamış olsaydı nükleer bir savaş çıkacak ve muazzam kayıplar verilecekti.⁸⁵

Küçük ve zayıf devletlerde süregiden yerel savaşların geri kalmışlığın sonucu olduğu düşüncesinde çirkin bir yan vardır. İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında yeryüzünde bulunabilecek en rafine uygarlıklardan bazılarını mahveden ve Güneydoğu Asya'yı

⁸⁴ Pinker'ın savaş alanı istatistiklerini nasıl kullandığına ilişkin eleştirel bir değerlendirme için bkz. John Arquilla, "The Big Kill", *Foreign Policy*, 3 Aralık 2012. Pinker'ın istatistik kullanımının yöntembilimsel bir eleştirisi için bkz. Nassim Taleb, "The Pinker Problem", Nassim Nicholas Taleb'in internet sayfası, www.fooledbyrandomness.com.

⁸⁵ Bkz. Edward Wilson, "Thank you Vasili Arkhipov, the man who stopped nuclear war", *The Guardian*, 27 Ekim 2012.

kasıp kavuran savaşlar sömürge güçlerinin işiydi. 1994 Ruanda soykırımının nedenlerinden biri halkın, emperyalist Almanya ve Belçika tarafından iki kutba bölünmesiydi. Kongo'daki savaşı Batı'nın doğal kaynaklara olan talebi tetiklemiştir. Eğer ileri toplumlar şiddet azaldıysa bunun bir nedeni şiddeti ihraç etmeleri olabilir. Hem zaten, en gelişmiş ülkelerde şiddetin düşüşte olduğu fikri sorgulanmaya değer. Amerika Birleşik Devletleri kabul görmüş standartlara göre dünyadaki en ileri toplumdur. Aynı zamanda en yüksek mahpus oranına da sahiptir, Mugabe'nin Zimbabve'sinden bile öndedir. Bütün dünyadaki hükümlülerin yaklaşık dörtte biri Amerikan zindanlarında tutulmaktadır, birçoğu istisnai ölçüde uzun süreler boyunca. Louisiana eyaletinin hapse attığı nüfus, dünyadaki herhangi bir ülkenin hapishane nüfusundan daha fazladır, örneğin İran'ın üç katıdır. Kalabalık Amerikan hapishane nüfusunun büyük çoğunluğu siyahidir, çoğu mahkûm akıl hastası, gitgide artan sayıda mahkûm da yaşlı ve sağlıksızdır. Amerika'da hapiste olmak her an, tecavüz tehlikesi dahil öteki mahkûmların şiddetine maruz kalmayı, aylar veya yıllar sürebilecek –bazen işkence olarak sınıflandırılan– tecrit riskini de içerir. Kitleleri hapse tıkmanın yanı sıra işkence de dünyanın en ileri ülkesinin işleyişinin ayrılmaz bir parçası gibi gözüküyor. İşkence uygulamasının birçok bağlamda geleneksel savaşın yerini almış olan özel operasyonlarda yer alması rastlantı olmayabilir. Terör karşıtı operasyonların, kimliği belirsiz kiralık katillerce yapılan suikastları ve insansız hava araçlarıyla işlenen cinayetleri kapsayacak biçimde genişletilmesi sözünü ettiğimiz değişimin bir parçasıdır.

Savaş alanında ölümlerin sayısı azalmış olabilir, azalmaya da devam edebilir. Bu bir açıdan barışın yaygınlaştığı anlamına gelebilir. Şiddetin uygulanma çeşitliliği ve yoğunluğunu göz önünde bulunduran başka bir açıdan ise uzun barış, hiç bitmeyen bir savaş olarak tanımlanabilir.

Açık ki bütün bunlar boş itirazlardır. Devlet terörü, vekâlet savaşları, kitlesel hapis ve işkence lafları insanı ancak bunaltır; istatistikleri sorgulamak ise konuyu anlayamamaktır. Rakamların belirsiz olduğu, büyük sayıda zayıyatı açıklayamadığı doğrudur. Ama bu rakamların insani değeri tam da bu saydam olmayışlarından ileri gelir. Azteklerin volkanik camdan yaptığı ve kutsama amacıyla kullandığı obsidyen aynalar gibi, bu grafik ve sayı dizileri

de bilinmeyen bir geleceğin bulutsu imgelerini içerir – tam da belirsizliklerinden ötürü insani iyileşmeye inanmaya hevesli kişileri rahatlatabilen görülerdir bunlar.

İspanyolların Aztek ülkesini fethedip yıktıktan sonra ganimet olarak Avrupa'ya getirdikleri bu aynalardan birini Elizabeth dönemi matematikçisi, denizcisi ve sihirbazı Dr. John Dee (1527-1608/9) “kehanet aynası” olarak kullanıyordu. Frances Yates ilk kez 1972’de yayımlanan *The Rosicrucian Enlightenment* adlı ünlü araştırmasında Dee’yi şöyle betimler: “Büyü, Kabala ve Simya’yı birleştirerek ilerlemekte olan bilimle melek biliminin tuhaf biçimde birbirine karıştığı bir dünya görüşüne varan tipik bir geç Rönesans büyücü figürü.”⁸⁶ Kraliçe Elizabeth’in “benim filozofum” dediği Dee saraya danışman, muhaberatçı veya casus olarak hizmet veriyordu. Bilime ve hermetik felsefeye yönelik ilgisinin peşinden bütün Avrupa’yı dolaşırken başka görevlere de atandığı oldu.

Dee’nin şöhreti sözümona okült güçlere sahip olmasından ileri geliyordu. Bir kâhin veya medyumla çalışıyor, meleklerin işaret ettiğini öne sürdüğü harfleri ve sembolleri kaydediyordu. Dee’ye göre bu oturumların birinde başmelek Mikail görünmüş; kutsal ve dünyevi güçler arasındaki ilişki hakkında bir mesaj getirmişti. Dee’ye görmek üzere olduğu şeyleri kaydetmesini buyuran melek, her biri rakam ve harf listeleri içeren kimi ayrıntılı tablolar çıkarmış; birleştirilince Tanrı’nın ilkelerine dayalı gelecek dünya düzenini vahyediymiş. Dee tabloları defterine not etmiş. Tam bu sırada medyum susmuş.

Benjamin Woolley, Dee’nin yaşamöyküsünde, bilimsel devrimin etkisinin insan soyunu merkezdeki konumundan etmek olacağını, dönemindeki herkesten çok Dee’nin fark ettiğini yazar. Dee,

[d]ünyanın haritanın kenarından taştığını ve evrenin patlayıp kabuğunu parçaladığını kendi gözleriyle görmüştü. Kozmos sonsuzluğa doğru yayıldıkça kendisi dahil içindeki herkesin işgal ettiği yer de küçülüyordu. Bin yılı aşkın süredir ilk kez görmeyi öğrenmiş herkes (hâlâ sayıca çok azdı) artık dünyanın çevresinde dönmeyen bir evren ve insanların çevresinde dönmeyen bir dünya görüyordu.⁸⁷

⁸⁶ Frances Yates, *The Rosicrucian Enlightenment*, Londra, Routledge, 2008, s. xiii.

⁸⁷ Benjamin Woolley, *The Queen’s Conjurer: The Life and Magic of Dr Dee*, Londra, 2002, Flamingo, s. 328.

Dee'nin zamanında okült inançlar alışılmadık biçimde modern bir rol oynuyordu. Yeni yeni oluşmakta olan astronomi bilimi, dünyada insanın önceliğini güvence altına almanın bir yolu olarak büyü'nün cazibesini pekiştiriyordu. Geç Rönesans döneminde yaşayan birçok başkaları gibi Dee de insan eyleminin önemini yitirmediğine dair bir güvenceyi gereksiniyordu. Harfler ve sayılardan oluşan tablolarında bir gelecek vizyonu sunan melekler insanın hâlâ evrenin merkezinde olduğunu teyit ediyordu.

Beş yüzyıl sonra, dünyadaki önemlerine dair duydukları kuşkun giderilmesine ihtiyaç duyanlar var. Aztekler ve Elizabeth döneminde yaşayanlar aynalarına tehlikeyi görebilmek için bakarlardı. Bugün geleceğe bakanlar ise yalnızca kaygılarını gidermek istiyorlar. Savaş döngülerinin devam edeceği ihtimaliyle yüzleşemedikleri için tarihte bir iyileşme örüntüsü bulmaya çalışıyorlar. Daha derin bir inançtan yoksun ve kuşkuyu tolere edemeyecek kadar zayıf olan akıl müminlerinin rakam büyücülüğüne başvurma kadar doğal bir şey olamaz. Neyse ki onlara yardıma hazır olanlar var. Nasıl ki Elizabeth'in büyücüsü meleklerin ona gösterdiği tabloları kaydettiye çağdaş bilimci kâhin de içimizde saklı meleklerin sayısal işaretlerini deşifre ediyor.

Spiritüel açlık çekenlerin imdadına koşmak hayranlık uyandıran bir iştir. Bu çaba için gereken entelektüel ustalık ve insani duyguları kimse inkâr edemez. Yine de iyileşmeye her zaman yer kalır. İster kâğıda basılı, isterse de elektronik olsun kitaplar içimizde en aydınlanmış olanlara en çok ihtiyaç duydukları şeyi, henüz yaratılmış anlamın uyandırdığı, anında yakalanabilecek heyecanı veremez. Yalnızca yeni icatlar çağdaş ihtiyaçları karşılayabilir. Aynı zamanda daha ilkel teknolojilerden de ilham alınabilir.

İçinde kutsal bir metin olan, metal bir silindirden ibaret Tibet dua çarkı insan elinin çevirmesiyle harekete geçer. Sonuç, inanan kişinin iyi şans, doğum ve ölüm döngüsünden azade olma umudu getireceğine inandığı otomatik bir duadır. Dua çarkının hizmet ettiği inanç sisteminin Batı felsefesinde az rastlanır bir diyalektik incelik sergileyen kutsal metinlerinden ötürü belli bir arkaik cazibesi olabilir. Yine de bu pratiğin, modern akla göre tamamen bilim dışı olduğu apaçıktır. O halde son teknoloji ürünü bir dua çarkı imal etmek çok daha iyi olmaz mı? İnsanlığın ilerlemesi üzerine

esin veren metinler içeren ve bu ilerlemenin sürmekte olduğunu gösteren algoritmaların çalıştırdığı elektronik bir aygıt...

Aygıt, eski tarz dua çarkının aksine, şiddetin azalışını gösteren büyük veriler dahil elde olan en ileri bilimsel bilgi temelinde imal edilirdi. Her zaman üstte taşınabilecek bir madalyon veya muska olarak tasarlanan aygıt insan dünyasında uzun vadeli iyileşmeyi gösteren istatistikleri anında işleyebilir ve kullanıcıya iletebilirdi. Eğer herhangi bir gerileme saptanırsa bu, türümüzün ileri yürüyüşünde geçici bir duraksama olarak görünürdü. Hatta en iyisi, aygıt interaktif olurdu. Kuşkulu ruh hallerini savuşturmak için rakamları düzenli aralıklarla sesli olarak yayımlamaya programlanabilirdi. Aygıtın sahibi istatistikleri yüksek sesle tekrarlayabilir ve tekrarlaya tekrarlaya kaygı verici düşünceleri zihninden kovabilirdi.

Anlamın böyle imal edilip programlanarak zihinlerimize sokulamayacağını söyleyenler olacaktır. Anlam sezdirmelede, üstü kapalı anlatımda açığa çıkar diyecektir bu gericiler – ölümlülüğü hatırlatan gölge, hiç düşünülmemiş bir güzelliği ortaya çıkartan ani perspektif, yeni bir sayfa açan kısa bakışta. Böyle itirazların hükmü olmayacaktır. Düzeltme arzusuna nasıl sürekli karşı gelinemezse bilginin ilerleyişi de durdurulamayacaktır. Durmadan rakamlardan anlam üreten son teknoloji ürünü bir tablet, geçmişin kara aynalarını ve dua çarklarını hükümsüz kılacaktır.

İNSANIN GEREKSİZLİĞİ VE SAYBORG EKONOMİSİ

Modern robotbiliminin öncüleri Norbert Wiener ve John von Neumann atom bombasının üretildiği Manhattan Projesi'nde yer almışlardı. Wiener sibernetiğin babası olarak tanınır; Neumann ise oyun kuramının başlıca öncülü olarak bilinir. İkisi de geliştirmekte oldukları bilimlerin Nazizm'le mücadelenin çok ötesine geçen imkânlar açığının pekâlâ farkındaydı. Wiener 1954'te insanların bu yeni bilgi sayesinde ele geçireceği güç hakkında aklından şunları geçiriyordu:

İnsanlar başdüşmana, yani örgütsüzlüğe karşı bir oyun oynuyorlar. Bu şeytan Maniheizt mi yoksa Augustinusçu mu? Düzene muhalefet

eden karşıt bir güç mü yoksa düzen yokluğunun ta kendisi mi? Bu iki ifrit türü arasındaki fark onlara karşı kullanılacak taktiklerde kendini gösterecektir. Maniheist şeytan bir muhaliftir, her muhalif gibi zafer kazanmaya kararlıdır ve her türlü kurnazca hileye ve ikiyüzlülüğe başvuracaktır. Özellikle de karışıklık politikasını gizli tutacak ve biz onun bu politikasını anlamaya başladığımızı belli edersek bizi karanlıkta bırakmak için politikasını değiştirecektir. Öte yandan kendi başına bir güç değil, bizim kendi zayıflığımızın ölçütü olan Augustinusçu şeytanın maskesini düşürmek için bütün kaynaklarımızı kullanmamız gerekir ama bir kez düşürdük mü bir anlamda içimizden kovduk demektir...⁸⁸

Wiener'e göre bilim, doğaya karşı oynanan bir oyundu. Doğa habis bir demiurgos muydu yoksa sadece düzenin olmayışı mı? Yanıtı belirsizdi. İkinci seçenekte bile doğa bir tür zekâ sergiler, ayrıca makinelerin de böyle bir böyle bir zekâ sergileyebileceği imkânını kabul etmemek için bir neden yoktur. İnsan türü biçimindeki doğa, zeki makineler meydana getirebilse evrim süreci de makineler arasında devam edecekti.

1964'te böyle bir süreç öngörüyordu:

İnsan insanı kendi suretine göre yaratır. Bu, Tanrı'nın insanı yaptığı varsayılan yaratılış ediminin yankısı veya prototipidir ... Bir makinenin sureti nedir? Bir makinede tecessüm ettiği haliyle bu suret, henüz özgül bir kimliğe kavuşmamış genel türden bir makineyi mutlak şekilde veya bir varyasyon olarak yorumlanacak bir değişiklik ile üretme noktasına getirebilir mi?⁸⁹

İnsanlar ve makineler arasında, makineleri insan mucitlerinin kavrayışının çok ötesine taşıyacak şekilde biten bir oyun oynanabilir miydi? Yeni makinelerin geliştirilme süreci dindeki yaratılış edimi gibi bir gizem haline gelebilir miydi? Wiener bu soruların yanıtlarının olumlu olduğunu düşünüyordu. Neumann da böyle bir ihtimal öngörüyordu.

⁸⁸ Norbert Wiener, *The Human Use of Human Beings*, 2. Baskı, New York, Doubleday, 1954, s. 34-35. Wiener'in bu pasajı Philip Mirowski tarafından alıntılanmıştır: *Machine Dreams: Economics Becomes a Cyborg Science*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002, s. 55-56.

⁸⁹ Norbert Wiener, *God and Golem, Inc.: A Comment on Certain Points where Cybernetics Impinges on Religion*, Cambridge, Mass., MIT Press, 1964, s. 29.

Eğer şimdi bir robot yapmanız gerekseydi robotu doğrudan değil de bazı genel ilkeler çerçevesinde planlamanız, ayrıca bu planları uygulayabilecek ve nihai robotu (hem de sonunda sizin bile artık tanıyamayacağınız bir biçimde) inşa edecek bir makine planlamanız ihtimal dahilinde olurdu.⁹⁰

Neumann hayatının sonlarına doğru bilgisayar ve insan zihni arasındaki ilişkiye yoğunlaştı. Ölümünden sonra 1958'de yayımlanan *The Computer and the Human Brain* (Bilgisayar ve İnsan Beyni) adlı bitmemiş elyazmasında beyin ve bilgisayar arasındaki benzerlikleri ve farkları incelemişti. Ray Kurzweil bu kitabın üçüncü baskısına yazdığı önsözde Neumann'ın "insan beyini ve bilgisayar arasındaki temel eşdeğerliliği tanımladığını" ileri sürerek "yapay zekâ sonunda gelişmemiş insan düşüncesini aşacaktır" der. Bu ihtimal Kurzweil'i hiç korkutmaz: "Bu çabanın amacı bizi yerimizden etmek değil halihazırda insan-makine uygarlığı olarak tanımlanabilecek uygarlığımızın sınırlarını genişletmektir."⁹¹ Kurzweil'in, insanın amacının egemen olacağından neden bu kadar emin olduğu belli değildir.

Robotbilimin öncüleri daha kuşkucuydular. Wiener ve Neumann düşünen makinelerin kontrolden çıktığı veya yaratıcıları tarafından anlaşılmaz hale geldiği durumlar tahayyül etmişlerdi. Örtük biçimde, makinelerin doğal seçim yani amacı ve yönü olmayan bir süreç yoluyla gelişeceğini fark etmişlerdi. Kendi yarattığı makineler insanı eninde sonunda yerinden edebilirdi. Artan bilgi ve gelişen icatlar, sonunda pekâlâ insanı gereksiz kılabilirdi.

Kurzweil ve başka bilimsel fütüristler insan gücünü artırdığı düşüncesiyle bilginin çoğalmasına seviniyorlar. İnsanın doğal süreçleri kontrol ederek gezegenin hatta evrenin üzerinde hâkimiyet kuracağına inanıyorlar. Bu hâkimiyeti kimin ya da neyin kullanacağını sorgulamak akıllarına gelmiyor. Öz farkındalığı daha yüksek olan bir türün hayalini kurarak insan türünün başka bir versiyono-

90 Alıntılayan: Mirowski, *Machine Dreams*, s. 149.

91 John von Neumann, *The Computer and the Brain*, New Haven ve Londra, Yale University Press, 2012, Ray Kurzweil'in önsözü, s. xi-xii. Kurzweil görüşlerini *How to Create a Mind: The Secret of Human Thought Revealed* (Londra, Duckworth, 2014.) adlı kitabında geliştirmiştir. Ben *Ölümsüzleştirme Kurulu: Bilim Işığında Kefeni Yırtmaya Dönük Garip Arayış* (YKY, 2013) adlı kitabımda Kurzweil'in görüşlerini değerlendirdim ve gnostisizmin modern bir türü olduğunu öne sürdüm.

nunu yaratmaya kalkışıyorlar, öyle bir versiyon ki akılcı varlıklar olarak kendilerinde, o çok sevdikleri gurur okşayıcı kendi imgelelerini yansıtacak.

Bilime duyulan yaygın inancın ikonları savaşın dayatmalarının sonucu olarak girdi dünyaya. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda ortaya çıkan ve bunu izleyen Soğuk Savaş sırasında gelişen yeni robotbilim ve yapay zekâ teknolojileri, insanlararası çatışmanın gereçleri oldular. Wiener İkinci Dünya Savaşı'nda, otomatik silah kontrolü projesinin parçası olarak bilgisayar araştırmaları için fon ayrılmasını önerdi – savaş ve bilgisayar denetimli makinelerin yükselişi arasında süregiden etkileşimin ilk örneğiydi bu. Daha sonra Neumann'ın oyun teorisi çalışmaları, Sovyetler Birliği nükleer silah edinince ortaya çıkan stratejik ikilemleri çözmek için kullanıldı.⁹²

Yeni bilimlerin, Philip Mirowski'nin bu bilimlerin ekonomideki rolü üzerine yaptığı çalışmada “askeri kuluçka” olarak betimlediği durumdan çıkması uzun sürmedi. Mühendislik ve fizik bilimleriyle sınırlı kalmış bilgisayarım, bilişim ve dinamik sistemler teorileri insan dünyasına uygulanmaya başlandı. Makineleri anlamak için kullanılan yöntemlerle toplumun da anlaşılabilceği inancı yaygınlaştı; gelinen bu noktayla toplumun aslında bir tür makine olduğunu düşünmek arasındaki mesafe kısacıktı. Uzun zamandır insan davranışının matematiksel bir modelini oluşturma fikrinin cazibesine kapılmış iktisatçılar bu beklentiyle kendilerinden geçti.

Mirowski İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen onlarca yıl boyunca sibernetik düşüncenin ekonomiye girmesi hakkında şunları diyordu: “O dönem bilime duyulan inancın bir ilkesi varsa o da şuydu: Mantıksal kesinlik ve matematiksel ifade biçimi değişik modellerin ve bunların etkilerinin anlamı ve önemi üzerinde saydam bir anlaşma yaratacaktı.”⁹³ Sibernetiğin ekonomiye sunduğu yalnızca öngörü ve denetim gücü –her ne kadar bu yeni bilimin cazibesinin bir parçası olsa da– değildi, insan davranışını insana ait olmayan terimlerle anlama imkânıydı. Eğer ekonomi bir makine olarak modellenenirse insanların piyasaya soktukları değer ve anlamlar önemsenmeyebilirdi. İnsan failer bilsinler veya bilmesinler kendi

92 Mirowski, *Machine Dreams*, s. 167.

93 Age, s. 19.

olabileceklerinden daha akılcı bir sistemin işleyişinde arızı kalıyorlardı. Ekonomi insan muhakemesini gereksiz kılan bir bilgisayar haline gelmekteydi.

Bu piyasa görüşünün merkezi ekonomik planlama meraklılarından bazılarını çekmesi ilginçti ama belki de beklenmedik değildi. Bunlardan birisi şunları yazmıştı: “Düşündüğümde komünist kadroyla yazılım mühendisliği arasındaki mesafe o kadar da uzun değil. Partiye toplumsal adalete destek olmak için girmiş olabilirim ama beni asıl cezbeden bir süreç, bir sistem, bir programdı. Her zaman makineye inandım diye düşünmüşümdür.”⁹⁴ Serbest piyasayı hiç sorgulamamış olanlar kadar eski komünistler için de ekonominin çok sofistike bir makine olduğu fikri karşı konulamazdı. İnsan emeği yine gerekli olacaktı. Ama değişken tutkuları ve akıldışı özelemleriyle insanlar makinenin etkin işleyişinin önünde engel teşkil edeceklerdi.

Birkaç on yıl sonra makinenin büyük insan emeği girdisine ihtiyacı olduğunu artık o kadar da kesin olarak söyleyemeyiz. Birçokları internetin bazı iş alanlarını nasıl yok ettiğini, bazılarını da temelden değiştirdiğini gözlemlemiştir. Bankacılık, kapitalin piyasalara dağılımı, medikal tanılama ve birçok yönetim görevi otomatize oldukça bazı iş alanları neredeyse tamamen ortadan kalkıyor. Bu işleri ortadan kaldıran bilgisayarların sadece üstün hesaplama güçleri değil. Gitgide gelişen örüntü tanıma kapasitesi de insan muhakemesini gereksiz kılıyor.

Vasıf gerektirmeyen emeğin yerini otomasyon alırken insan teması gerektirdiği varsayılan birçok işi artık robotlar görecektir. Robot hemşireler ve öğretmenler, robot seks işçileri ve askerler artık yavaş yavaş yalnızca spekülasyon kurmaca konusundan çıkıyor. İnsan emeğinin bu ikameleri henüz uygulanabilir değilse de yakında öyle olmaları çok muhtemel. Kendi kendine giden arabalar ve insan sesiyle etkileşime giren telefonlar hızla ilerleyen bu trendin ön saflarında yer alıyor. Belli bir beceri veya eğitim düzeyi gerektirdiği için tehlikede olmadığı sanılan işler artık tehlikede.

Teknolojik ilerlemenin durmasını ya da yavaşlamasını beklemek için bir neden yok. Bize biteviye söylendiği gibi bilgi artık katlanarak

⁹⁴ Ellen Ullman'dan alıntı, *age*, s. 232.

artıyor. Kimileri bilgisayarların yakında, –adını İkinci Dünya Savaşı sırasında Bletchley Park'ta Alman haberleşme kodlarını kıran büyük matematikçiden⁹⁵ alan– Turing testini geçeceğine ve insan davranışından ayırt edilemeyecek zeki davranışlar sergileyeceğine inanıyor. Kurzweil yaklaşık on yıl sonra bilgisayarların kullanıcılarıyla şaka-laşacağını ve flört edeceğini söylerken pekâlâ haklı olabilir.⁹⁶

İktisatçılar teknolojik ilerlemenin geçmişte istihdamı kalıcı olarak azaltmadığını öne sürerek bunlara itiraz edebilir, ne de olsa eski meslekler yok olup gittikçe yenileri doğmuştur. Gelgelelim robot teknolojilerinin kapsamı ve etki alanı benzersiz. Daha önceki bir teknoloji patlaması nasıl ki ardında bir lümpen proletarya alt sınıfı bıraktıysa şimdiki dalga da bir lümpen burjuvazi yaratacak gibi görünüyor. Hayat boyu çalışma umudu elinden alınmış, emekli maaşı veya birikimi olmayan eski orta sınıflar, güvencesi olmayan bir gelecekle karşı karşıya kalacaklar. Birkaçı ayrıcalıklı koşulları yakalayabilir ama yakında çoğunluk için her türden burjuva hayatı feodalizm kadar uzak geçmişte kalacak.

Öyle görünüyor ki, üretim sürecinde insan çoğunluğunu gereksiz kılmak bu teknolojik yenilik dalgasının bir parçası. Teknoloji heveslilerinin öngördüğü daha uzak bir gelecekte insan tamamen gereksiz olacak. Küçük, seçkin bir grubun bile yapay zekânın gelişimine ayak uydurma şansı yok. Daha uzun bir vadede ise yapılacak en akılcı iş, kalan insanları makineye daha çok benzeyecek biçimde yeniden oluşturmak olacak. Teknolojiyle güçlendirilmiş bir tür, sürmekte olan evrimsel ilerlemede yerini alacak. Geride kalanlara gelince, insanın değerini yitirmesi ilerleme sürecinin bir parçasıdır.

IRON MOUNTAIN VE DEĞİŞEN GÖSTERİ

İlk kez 1967'de isimsiz olarak yayımlanan öngörülü bir araştırma yeni bir toplumsal düzen paradigması sunuyordu: "Savaş, öncelikle yaygın kanaatin tersine, ulusların politik değerlerini veya

⁹⁵ Turing'in başarıları ve trajik hayatı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Andrew Hodges, *Alan Turing: The Enigma*, Londra, Vintage Books, 1992.

⁹⁶ Bkz. Nadia Khomani, "2029: The year when computers will outsmart their makers" (Kurzweil ile söyleşi), *The Guardian*, 22 Şubat 2014.

ekonomik çıkarlarını yaymak veya savunmak için kullandıkları bir politika aracı değildir. Aksine bütün modern toplumların dayandığı örgütlenmenin esas temelidir.”⁹⁷ Araştırma anaakım düşüncede hiç bahsedilmeyen bir gerçeğin farkına varmıştı: Devamlı savaş tehdidi modern devletin temel niteliklerinden biridir. “Tarih sayfaları savaş tehdidinin inanılrlılığını sürdüremediği için çöken rejim örnekleriyle doludur. Bir toplumun savaş imkânına karşı örgütlenmesi o topluma politik istikrar sağlayan en temel unsurdur.”

Fakat savaş tehdidi gerektiren politik otorite değildir yalnızca. Bir bütün olarak toplum örgütlenmesi de savaş tehdidi gerektirir:

Gelişmiş modern demokratik toplumlarda savaş sistemi siyasi liderleri önemi gitgide artan bir başka politik ve ekonomik işlevle donatmıştır: Gerekli toplumsal sınıfların tasfiyesine karşı son büyük teminat olmuştur. Ekonomik üretkenlik kıt kanaat geçim sınırının çok üstünde bir seviyeye yükseldikçe, bir toplumun vasıfsız işçilerin varolmasını güvence altına alacak dağıtım örüntülerini sürdürmesi gitgide zorlaşır. Otomasyonun daha da gelişmesiyle üstün işçilerle Ricardo’nun vasıfsız dediği işçiler arasındaki ayrımın daha da keskinleşmesi beklenebilir, aynı zamanda vasıfsız emek kaynaklarını muhafaza etme sorununu da ağırlaştıracaktır.⁹⁸

İncelemede altmışlı yıllarda saptanan siyasi otorite ve toplumsal istikrar sorunları şimdi artık daha zorlayıcı. “Üstün” işçiler nüfusun sadece küçük bir bölümünü oluşturuyorsa ve nüfusun çoğunluğu hizmetlerine artık ihtiyaç duyulmayan vasıfsız işçilerden oluşuyorsa düzen nasıl sağlanabilir? Çoğunluğun üretime katılmadığı bir toplum sürdürülebilir olabilir mi?

Analizde savaşın geçmişte yerine getirdiği temel toplumsal ve siyasi işlevler ayrıntısıyla ele alındıktan sonra politikacılara birkaç öneride bulunuluyor:

- Verili herhangi bir zaman çizelgesi ve sivil üretim ve tüketim örüntüleri arasındaki verili ilişki koşullarında ekonomik denetim amaçlı optimal düzeyde silah üretimi;

⁹⁷ Leonard C. Lewin, *Report from Iron Mountain: On the Possibility and Desirability of Peace*, New York, Free Press, 1996, s. 93.

⁹⁸ Age, s. 56-57.

- Askere alma politikalarıyla ölçülebilir toplumsal muhalefet arasındaki korelasyon faktörleri;
- Değişen siyasi koşullarda savaş tehdidinin inandırıcılığını korumak için nüfusun asgari düzeyde imhası;
- Değişken tarihsel ilişki koşullarında sıcak savaşların optimal düzeyde döngüsel sıklığı.⁹⁹

Pentagon ve Beyaz Saray’la ilişkili olan “Özel Çalışma Grubu”nun elinden çıktığı öne sürülen *Report from Iron Mountain* çok ses getirdi. Kimi okurları dehşete düşürmüş olabilir ama çoğu okurun ilgisini çekti. Raporda sunulan ve savunma teşkilatının güya en gizli çevrelerinde egemen olan düşünceleri meydana çıkaran “gerçekçi” analiz onlarca yıl sonra yankı uyandırdı.

Seksenlerde aşırı sağcı bir grup telif haklarını umursamadan binlerce nüsha dağıttı. Yazar dava açınca grup kendini kitabın bir hükümet belgesi olduğu ve bundan ötürü telif hakkına tabi olmadığı gerekçesiyle savundu. Doksanlarda ise rapor Michigan Milislerinin ve Amerikalı başka aşırı sağcı grupların kutsal kitabı olarak kullanıldı. Kennedy suikastının bir darbenin parçası olduğuna inanan ve Oliver Stone’un 1991 yapımı *JFK* adlı filmindeki Mr X’e ilham kaynağı olarak ünlenen Başkan Kennedy döneminin Özel Operasyonlar şefi Fletcher Prouty raporun gerçek olduğunu ilan etti ve 2001’deki ölümüne kadar fikrini değiştirmede.

Report from Iron Mountain elbette bir şakaydı. 1972’de yazar Leonard C. Lewin *New York Times*’da raporu kendisinin yazdığını itiraf etti.¹⁰⁰ Strateji uzmanlarının ve hükümet yetkililerinin jargon yüklü dilini taklit ederek birçok okuru “Özel Çalışma Grubu”nun var olduğuna ikna etmeyi becermişti. Hatta içlerinden bazıları böyle bir grubun ve planlarının gerçek olduğu temelinde harekete geçmeye hazırды. Borges’in “Tlön, Uqbar, Orbis Tertius” öyküsündeki alternatif bir gezegeni betimleyen gizemli ansiklopedi gibi Lewin’in kurmaca metni gerçek olmuştu.

Lewin’in amacı hiciv yapmak idiyse de raporu bir kehanet olarak okunabilir. Elbette hükümete yön veren küçük bir komplocu

⁹⁹ Age, s. 105.

¹⁰⁰ Lewin (1916-1999) aynı zamanda, topluma uygun olmayan grupları ayıklamak için tasarlanmış gizli hükümet programlarını konu alan *Triage* (New York, Warner Communications, 1973) isimli distopik bir romanın yazarıydı.

stratejistler grubunun gerçeklikle uzaktan yakından ilgisi yoktur. İç çatışmalarla yıpranan, kamunun uçucu ve belirsiz ruh hallerinin bıraktığı güvenilmez izlenimlerle hareket eden, bir gelip geçici görüşü bırakıp ötekine sarılan modern hükümetler genellikle, amaçlanmamış sonuçları şöyle dursun ne yaptıklarının bile farkında değildir. Çok büyük bir olasılıkla Özel Çalışma Grubu diye bir grup hiç var olmamıştı. Olduysa bile olayların gidişatı üzerinde etkili değildi. Yine de raporda betimlenen durumun benzeri, evrimsel bir değişim süreci sonunda meydana gelebilirdi.

Savaş artık raporun saptadığı kimi işlevlere sahip değil. İnsan gücüne dayalı büyük ordular neredeyse bütün gelişmiş ülkelerde tasfiye edildi ve insansız hava araçları asker ihtiyacını daha da azaltıyor. Savaşın ekonomik işlevleri de rapor yazıldığından bu yana değişti. İstihbarata ve gözetlemeye yönelik kurumlar yaygınlaşırken askeri-endüstriyel kompleks eski merkezi önemini yitirdi. Reagan yönetimi bir çeşit askeri Keynesçilik'e –savunma harcamalarını artırarak ekonomik faaliyetleri canlandırmaya– kalkışmış olabilir. Ama savunma sektörünün küçülmesiyle savaş artık böyle faydalar sağlamıyor.

Gelişmiş toplumlarda savaş artık farklı bir rol üstleniyor. 24 saat kesintisiz haber veren medya kronik bir düşük yoğunluklu anksiyetenin yanı sıra teskin edici bir güvende olma duygusu üretiyor. Dünyanın tehlikeli bir yer olduğu algısını yaratan bir terör manzarası televizyonlar, dizüstü bilgisayarlar ve mobil telefonlar sayesinde dünyanın her yerinde ekranlara yansıtılabiliyor. Bu manzarayla dünyanın nasıl bir yer olduğu kurgulanır ama dünya sakinleri bir güvenlik bölgesinin içindedirler. İleri toplumların istikrarı, herhangi bir faktörden daha çok medyanın algıyı nasıl biçimlendirdiğine bağlıdır.

“Report from Iron Mountain”ın piyasaya çıktığı yıl Fransa’da Guy Debord’un *La Soci  t   du spectacle* (Gösteri Toplumu, Ayrıntı, 2012) adlı kitabı yayımlandı. Sürrealist, Marksist ve anar  stist unsurları bir araya getiren kitap, Avrupa ve ABD’de   ğrenci hareketleri devam etmekteyken büyük ses getirdi. Debord’un analizi bilindik ve artık gözden düşmüş fikirlerin yeniden ele alınışydı. Devrim fantezilerinde ve onları desteklemek için kullandığı Marksist     mada ilginç hiçbir şey yoktu.

Yine de can alıcı bir noktada Debord çağının ilerisindedir. Ona göre ileri kapitalizmin çekirdeği toplumsal ilişkilere aracılık eden bir büyük gösterinin yaratılmasıydı. Büyük Gösteri sadece imge üretmek yerine halka roller ve ihtiraslar atfediyordu. Kapitalizm geliştikçe toplumdaki işbölümü daha istikrarsız hale gelmişti. Hiç kimse belli bir tür iş sahibi olacağına güvenemiyordu ve işin bir kendi kendini gerçekleştirme aracı olabileceği fikri gitgide gerçekliğini kaybediyordu. Bu koşullarda insanları yeniden motive etmek gerekecekti. Hızla gelişen otomasyon sayesinde üretim sürecinde insan ihtiyacı azalmış olabilir. Ekonomi için önemli olan tüketimin devamına duyulan ihtiyaçtır. Şöhret kültürünün de nedeni budur; herkese on beşer dakikalık şöhret sunarak hayatları boyunca çekmek zorunda oldukları can sıkıntısına razı eder onları.

Debord şöyle der:

İşte bu koşullarda birdenbire işbölümünün sonu görünür, karnaval neşesi içinde gülünç bir biçimde sonlanır. Bir finansçı şarkıcı olabilir, bir avukatsa casus, bir fırıncı yazınsal zevklerini sergileyebilir, bir aktör başkan olabilir, bir şef sanki tarihin dönüm noktalarıymışçasına pişirme teknikleri üzerine felsefe yapabilir. İsim yaptıkları uzmanlık alanından bambaşka bir etkinliği açık açık veya gizlice yürütmek için gösteriye herkes katılabilir. Medya statüsünün insanın gerçekten de yapmaya yetkin olduğu bir şeyin değerinden çok daha büyük bir önem kazandığı yerde bu statünün kolayca başka alana aktarılması, herkesin her yerde aynı "yıldız olma" hakkına sahip olması normaldir.¹⁰¹

Debord medyanın yarattığı sanal dünyanın kapitalizmin en gelişmiş çeşitlerini yeniden üretmedeki vazgeçilmez rolünü saptadığında çağa egemen olan olgulardan birini yakalamış oldu.

Kitabı ilk yayımlandığında çözümlemesinin politik bir etki yaratacağına inanmış olabilir. Büyük Gösteri'nin işleyişini ortaya çıkarmak onu bir şekilde sona erdirir diye düşünmüş olabilir. Eğer böyleyse bilginin her zaman çok çeşitli amaçlar için kullanılabileceği gerçeğini hesaba katmamış demektir. Silvio Berlusconi'nin medya imparatorluğunun başına geçen bir çömez "işimi Debord'un yazdıklarından öğrendim" dediğinde Debord

101 Guy Debord, *Comments on the Society of the Spectacle*, çev. Malcolm Imrie, Londra, Verso, 1990, s. 10-11.

şaşırmış mıdır, bilemeyiz; ama düşüncesinin bu ironik altüst oluşu akıllarda yer etmiş olmalıdır.¹⁰²

Debord 1968'deki öğrenci hareketi, bir halk isyanına dönüşmeyince Paris'ten ayrılarak hayatının büyük bölümünü Fransız kırsalında savaş oyunları oynayıp içki içerek geçirdi. Kurduğu grubu dağıttı –ileride kovacağı huysuz ve kavgacı otuz kişiden oluşan l'internationale situationniste– ve hayat arkadaşı Alice Becker-Ho ile inzivaya çekildi.

1994'te intihar etti. Hemen akabinde iki arkadaşı da canlarına kıydı. Her ikisi de Debord'un on yıl önce öldürülen yayıncısı ve hamisiyle tanışıyordu. Debord yetmişlerin başından beri Fransız Gizli Servisi tarafından izlendiğini yazmıştı (muhtemelen hava atıyordu). Karanlık komplo söylentileri yayıldı. Ama ölüm nedeni, kesinlikle daha yalın ve daha yavandı. Fikirlerinin etkisiz kaldığına inanmış ve alkol kaynaklı nörolojik belirtiler gösteren birisi olarak hayatını sürdürmek istememişti.

Debord canına kıydığı sıralarda gösterinin yok edilemeyeceğine inandırmıştı kendisini. 1988'de yayımladığı özgün fikirleri üzerine yazdığı bir yorumda büyük gösterinin en mükemmel haline ulaştığı bir toplumun birbirini pekiştiren beş özellik sergilediğini söylüyordu: "Hiç durmayan teknolojik gelişme, devlet ve ekonominin bütünleştirilmesi, genelleşmiş gizlilik, yanıtlanamaz yalanlar ve sonsuz bir şimdi."¹⁰³ Bu özellikler bir araya geldiğinde devrimci değişim imkânını ortadan kaldırıyordu.

Açık ki hiçbir kurum Debord'un gösteriye attığı güce sahip olamazdı. Bugün neredeyse her şeye kadir olsa bile neden egemenliği altında yaşayanlar bunca uyumlu? Eğer insanlar bir şekilde hiç kalkmayan perdenin ardına geçebilselerdi dolaylanmış ve çarpıtılmış olmayan bir hayat talep edeceklerdi. Peki ya birçoğu sanal bir dünyada temsili bir varoluşu tercih ediyorsa?

Machiavelli ve Sun Tzu'nun kendinden menkul takipçisi Debord kendisini acımasız bir gerçekçi olarak görüyordu. Eğer güç sahibi olsaydı, gücünü kullanırken hiç kuşkusuz, acımasız davranırdı – öncelikle dostlarına karşı. Gerçekçi düşünme kapasitesine gelince,

¹⁰² Debord'un Berlusconi için çalışan takipçisine yapılmış gönderme için bkz. Andrew Hussey, "From Being to Nothingness", *Independent*, 10 Aralık 1995.

¹⁰³ Debord, *Comments on the Society of the Spectacle*, s. 11-12.

orası daha kuşkuludur. Dünyanın dört bir yanındaki devrimciler gibi bütün insanların onunla aynı değerleri paylaştığını sanıyordu. Başkalarının onun kendisinin olmayı tahayyül ettiği gibi olmak istemeyeceğini anlayamıyordu.

Debord 2009'da Nicolas Sarkozy hükümetinin kültür bakanı tarafından milli hazine olarak ilan edildi. Yaşasaydı bu esprinin hakkını verir miydi, kuşkuludur. Bakan Yale Üniversitesi'nin Debord arşivini ele geçirmesini engellemeye çalışırken onu "son büyük Fransız entelektüellerinden biri"¹⁰⁴ olarak nitelemişti. Bütün küçümseyici nüktesine rağmen her anlamda absürd kavrayışından yoksun birisi olarak ölüm sonrası saygınlığını büyük gösteriye muhalefetin artık mümkün olmaktan çıktığının nihai kanıtı olarak görürdü.

Soyut bir varlık olarak büyük gösteri yoktur. Debord kuramsal bir kategoriye tümgüçlülük atfederek her türlü gerçeklik duygusunu yitirdiğini göstermiştir. Fakat ölümünden sonraki on yıllarda öyle bir şey oluşacaktı ki büyük gösteriye atfettiği kimi işlevleri o yerine getirecekti. 1988'de gelişmiş kapitalist toplumlarda gizliliğin artan rolüne ilişkin şöyle yazmıştı:

Toplumumuz gizlilik üzerine kuruludur; üyelerinin toplu servetini perdeleyen "paravan" organizasyonlardan tutun da devlete, yasal kısıtlamaların olmadığı geniş bir operasyon alanı sağlayan "resmi sırlara" kadar, *baştan savma üretimin* reklamla gözlerden saklanan sıklıkla korkunç sırlarından tutun da yalnızca egemenliğin, varlığını reddettiği şeylerin muhtemel ilerleyişini okuduğu tahmini bir geleceğin yansıtımalarına kadar...¹⁰⁵

Debord gizlilik üzerinde temellenen bir toplumun yükselişini öngörmesine rağmen yeni teknolojilerin mahremiyeti ortadan kaldıracığını öngörememişti. Neredeyse yapılan her şey toplanabilen ve sonsuza dek saklanabilen bir elektronik iz bırakıyor. Halkını izleme gücüne sahip olanlar yalnızca batılı devletlerin hükümetleri değildir. Büyük şirketler, despotik devletler ve küresel organize suç ağları da bu güce sahip. Batılı hükümetler gözetlemekten vazgeçecek olsalardı bile bu uygulama sürerdi.

¹⁰⁴ Andrew Gallix, "The Resurrection of Guy Debord", *The Guardian*, 18 Mart 2009.

¹⁰⁵ Debord, *Comments on the Society of the Spectacle*, s. 52.

Başka devletler ve başka güçler dikizlemeye ve gizlice dinlemeye devam ederlerdi.

Gözetleme devletinin yükselişi küreselleşmeden ayrı düşünülemez. Geçmişteki daha parçalı dünya günümüzün kendi içinde bağlantılı dünyasından daha istikrarlıydı, kısmen, herhangi bir yerinde yaşanan sarsıntılar bugünkü gibi her yere anında iletilmediği için. Bu yok olmuş dünyada mahremiyete de yer vardı. İnsanlar yerel topluluklara haps olunca davranışları gayriresmi olarak sürekli izlenir. Modern bireycilik ise, kişisel özerkliği bastırdıkları için bu toplulukları reddetmeye eğilimlidir. Ama özgürlüğe bağlılıklarıyla gurur duyan toplumlar kargaşadan korkar. Toplulukların varolduğu dünyada uygulanan gayriresmi davranış kontrolü hareket halindeki bireylerin yaşadığı bir dünyada işe yaramaz, böylece toplum gözetleme teknolojilerine yönelir. Kapalı devre kameralar ailenin ve komşuların yerine gözetim işlevini üstlenir. Bütün nüfusun bilgilerini internette bulmak mümkündür. Neredeyse her yerde hazır ve nazır olan teknolojik izleme, bireyleri birbirine bağlı olan toplumların, artan bireysel özgürlük talebine paralel olarak çökmesinin bir sonucudur.

Bir miktar mahremiyet lüks tüketim maddesi olarak varlığını sürdürebilir. Zenginler hayatlarının kimi bölümlerini şifreleyerek geçmişte birçok kişinin zahmetsizce sahip olduğu özgürlüğü kazanmanın bir yolunu bulabilirler. Geriye kalanlar için mahremiyetin kaybı bireyselliğin bedeli olacaktır. Herkes bir anlığına ünlü olabilir ama bugün on beş dakikalığına anonim kalmak neredeyse herkes için gerçekleşmesi imkânsız bir hayale dönüşmüştür. ¹⁰⁶

EVRENSEL BİR PANOPTİKON

İngiliz faydacı filozof Jeremy Bentham'ın (1748-1832) tasarladığı bir cezaevi modeli gözetleme toplumunun ilk versiyonlarından biri sayılabilir. Akılcılığının diğer bütün niteliklerinden önce geldiğini düşünen bu benzersiz kişilik yeni kelime uydurmaya çok

¹⁰⁶ Gözetim devletinin yükselişini *Al Qaeda and What It Means to be Modern* (Londra, Faber & Faber, 2003, s. 83-84) adlı kitabımda tartıştım.

meraklıydı. İcat ettiği yüzlerce yeni kelime arasından *international*, *bicameral*, *maximize* ve *minimize* gibi bazıları gündelik kullanıma girerken, *cacotopia* (Bentham'ın olumsuz koşulların egemen olduğu toplumu nitelemek için kullandığı bu sözcük ileride yerini "distopya" kelimesine bırakacaktı) ve *uranoscopic physiurgics* (astronomi) gibileri tutulmadı.

Bentham'ın kendi cesedinin ne yapılacağı konusunda verdiği talimatlar akılcı bir insandan ne anladığını ortaya çıkarır. Cesedinin diseksiyona tabi tutulması talimatını vermiş ama bu arada iskelet ve kafadan bir oto ikon yapılmasını özellikle belirtmiştir. İnsan boyutlarında, balmumu kafalı bir manken yapılarak üstüne Bentham'ın kıyafetleri giydirildi. University College of London'ın eline geçen oyuncak bebek benzeri heykel o gün bugündür sergilenmektedir.

Yıllarca akılcı bir toplum kurmanın en iyi yolunun aydınlanmış bir despotun yönetiminden geçtiğine inanan Bentham birçok Avrupa'lı kralla yazıştı. Kardeşi Samuel, denetçilerin işçileri görülmeden izleyebilecekleri dairesel bir kumaş fabrikası inşa etmek amacıyla Rusya'ya gitti. Bentham Büyük Katerina'yı Panoptikon (Yunanca her şeyi gören) olarak adlandırdığı bir bina yapmaya ikna etmek ümidiyle kardeşine katıldı.

Rusya'da kaldığı sırada yazdığı mektuplarda anlattığına göre Panoptikon, içinde bulunanların her zaman gözlenebileceği çok katlı dairesel bir binaydı. İçeride tutulanlar merkez kuleyi göremeyecek ve gözetlenip gözetlenmediklerini bilemeyeceklerdi. Aynı hücrelerde tutuldukları için birbirlerini görmeleri veya kendi aralarında iletişim kurmaları da mümkün olmayacaktı. Gözetleme kulesinin pencerelelerinde mahkûmların gölgeleri göremeyecekleri şekilde ayarlanabilen jaluziler olacaktı. Hücreler her pencerenin dışına yerleştirilmiş, reflektörlerle desteklenen küçük lambalarla aydınlatılacaktı.

Görülüp görülmediklerini kesin olarak bilemeyen mahkûmlar herhangi bir ihlallerinin gözden kaçmadığı varsayımıyla davranmak zorunda kalacaklardı: Bentham'ın deyişiyle sürekli bir heryerdelik hissiyle kuşatılmış olacaklardı. Gardiyanların bir mahkûmla öteki mahkûmlara duyurmadan konuşabilmeleri için her hücre ince bir boruyla ana gözetim bölgesine bağlanacaktı. Bu konuşmalar dışında sessizlik şarttı; mahkûmların gürültüsü cezalandırılacaktı.

Binanın ana salonu bölmelere ayrılacak, salonun her çeyreği birbirinden geleneksel kapılarla değil katlanabilir kapılarla ayrılacaktı. Panoptikonda hiç gece olmayacaktı; her şey teftiş lambalarının her şeyi gören aydınlığında olup bitecekti. Birbirini göremeyen mahkûmlar zamanlarını hem tamamen kapalı hem de tamamen açık, kaçmanın mümkün olmadığı bir yerde geçireceklerdi.

Bentham Panoptikonun bir sözleşmeye bağlı olarak yönetilmesini şart koştu, yönetici kurumun verimliliğinden doğrudan maddi çıkar sağlayacaktı. Kurumun kendi kendini finanse etmesi ve kâr etmesi konusunda ısrarlıydı ve bunun mümkün olabilmesi için zorunlu çalışmayı gerekli görüyordu. Mahkûmlar devamlı hücre hapsinden ve katıksız ekmek ve sudan oluşan öğünlerden kaçınmak istiyorlarsa çalışmak zorundaydılar. Bentham üstlenicilerin mahkûmların sağlığını ihmal etme riski olduğunun farkındaydı. Bu ihtimali ortadan kaldırmak için üstlenicilerden ölen mahkûm başına on pound alınmasını önerdi.

Bütün ayrıntıları saplantılı bir titizlikle düşünülmüş Panoptikon eylemde akıl kültünün bir örneğidir. Bentham için Panoptikon ideal hapishaneden çok daha fazlasıydı. Cezaevinin tasarım ilkeleri, düşkün evleri, fabrikalar, hastaneler, tımarhaneler ve okullar gibi bütün toplumsal kurumlara uygulanabilirdi. Gerçekte Panoptikon evrensel gözetimin toplumsal denetimin temeli olduğu bir dünya modeliydi.

Bentham'ın ihtiraslarına ve tasarımına gösterdiği büyük özene rağmen Panoptikon hiç inşa edilmedi. Belki de maliyeti uygun değildi. Hapishaneler özel şirketlere devredilince Bentham'ın önerdiği türden her yerde varolan bir gözetimin gereksiz bir masraf olduğu ortaya çıktı. Tecrit gibi yaptırımlar ve öteki mahkûmlardan gelebilecek şiddetle başa çıkma ihtiyacı düzeni sağlamak için yeterli görünüyordu.

Gelgelelim bütün toplumu içine alacak bir Panoptikon inşa edilirse durum değişir. Bu zaten büyük ölçüde yapıldı. Yeni gözetim teknolojileriyle ölçek ekonomileri masrafın üstesinden geliyor. Bütün elektronik iletişimlerine erişilebildiği için artık mahkûmları birbirinden ayırmak gerekmiyor. Dış dünya olmadığı için kaçmak kimsenin aklına gelmiyor. Teknolojik ilerleme

Bentham'ın düşünebileceğinden çok daha kapsamlı bir gözetim sistemi yarattı.

Bütün nüfusu sanal bir Panoptikona hapsetmek özgürlüğün nihai ihlali olarak görülebilir. Ama evrensel tecrit bir mahrumiyet olarak tecrübe edilmek zorunda değildir. Başka bir ihtimal bil-medikleri için çoğu insan bunu normal olarak kabul edecektir. Gözetim işini yapan teknoloji aynı zamanda devamlı eğlence de sunuyorsa kısa sürede başka bir yaşam biçimini katlanılmaz bulabilirler.

Gözetim sisteminin yanı sıra dehşet ve eğlencenin iç içe geçtiği bir medya imgeleri dünyası vardır. Görünüşte dışarıdaki dünyadan daha güvenli ve dolaysız gündelik hayattan daha kışkırtıcı olan bu sanal çevre hapisneden çok *reality show*ların ortamına benzer. Bu *show*ların bir özelliği de katılanların yapacak hiçbir şeylerinin olmamasıdır. Zekice hazırlanmış zorlukların üstesinden gelmek ve birbirleriyle duygusal etkileşime girmek dışında tamamen boş-turlar. Onlarda çoğunluğun geleceğini görmek pek de abartı sayılmayabilir. Eğer akıllı makinelerin gelişmesinden ötürü çoğu insana sadece tüketici rolü biçilirse onların da zamanlarını böyle geçirmeleri beklenebilir.

Böyle bir evrensel Panoptikonun güçlü yanlarından biri, insanlara koruma sağladığı tehlikelerin hepsinin hayal ürünü olmamasıdır. Medyada sergilenen zulüm fanteziden ibaret değildir. En vahşi savaşlar şiddetini hiç azaltmadan sürmektedir, rastgele şiddet her an her yerde kendini gösterebilir. Siber saldırı tekniklerinin hızla gelişmesi hayatı kolaylaştıran her şeyi ani bozulmalara açık hale getirdi. Tutsakların evrensel Panoptikondan kaçmayı isteyeceklerini var saymak düşüncesizlik olur. En büyük korkuları, oradan çıkmaya zorlanmak olurdu.

KUKLACILIK, KOMPLO VE CADİ TAHTALARI

Sicilyalı yazar Leonardo Sciascia, İtalya başbakanı Aldo Moro'nun kaçırılışı ve öldürülüşünü anlattığı kitabında, vakaya ilişkin haber ve belgeleri kabataslak düzenlemeyi tamamlar tamamlamaz Borges'in hikâyelerinden birini hatırladığını söylüyor. "Pierre Me-

nard, Don Quijote'nin yazarı" adlı bu öykünün kahramanı yapıtları pek az bilinen bir Fransız yazar, hiç bilinmeyen bir başyapıt kaleme alır: *Don Quijote'nin*, tek bir kelimenin bile değiştirilmediği bir çeşitlemesi. Menard'ın başarısının şaşırtıcı yönü aynı kitabı yeniden yazmış olması değil, bambaşka bir kitap yazmış olmasıdır. Kitap farklıdır çünkü en başta Menard'ın kendisi olmak üzere okur farklıdır. Kaçırılma belgelerini incelerken Sciascia şöyle yazar:

Moro vakasının esasen yazılmış, edebiyat yapıtının tamamlanmış olduğu, artık kendi dokunulmaz kusursuzluğu içinde yaşıyor olduğu yolundaki karşı durulmaz izlenime uyuyordu. Ona ancak Pierre Menard'ın usulünce el atılabildi: Yani hiçbir şeyi değiştirmeksizin, her şeyi değiştirerek... Moro vakasının çoktan yazılmış olduğu, artık dokunulmaz bir edebi kusursuzluk boyutunda yaşamakta olduğu, onu aynen aslına uygun olarak yeni baştan yazmaktan gayrı yapılabilecek bir şey kalmadığı, fakat yeniden yazarken, hiçbir şeyi değiştirmeksizin her şeyi değiştirmenin mümkün olduğu izlenimi neden acaba?¹⁰⁷

Moro vakası olarak bilinen olay hakkında kamuya açıklananlar kısaca şöyle özetlenebilir: 16 Mart 1978 sabahı Kızıl Tugaylar'a mensup olduğunu söyleyen bir grup, parlamentoya gitmekte olan Moro'nun aracını durdurdu, beş korumasını vurup Moro'yu kaçırdı. Moro bu grubun elinde tutsakken halk mahkemesinde yargılandı, duruşmalarda neofaşist sağa yüklenen bombalı eylemlerde İtalyan gizli servislerinin rolü olduğunu ifşa etti. Kaçırıldıktan elli beş gün sonra kurşunlarla delik deşik edilmiş cesedi Roma'nın merkezinde park edilmiş bir arabanın arkasında bulundu.

İkinci dönem başbakanlık yapan Moro, Hristiyan Demokrat Parti'yi İtalyan Komünist Partisi'yle "tarihsel uzlaşma" olarak bilinen bir ittifak kurmaya ikna etmişti. Moro vakası Soğuk Savaş sırasında cereyan ettiği için süper güçler arasındaki örtük mücadelenin bir parçası olarak yorumlandı. Hemen olayın başında komplo teorileri ortaya atıldı.

Araştırmacı gazeteci Philip Willan *Puppetmasters: The Political Use of Terrorism in Italy* (Kuklacılar: İtalya'da Terörizmin Politik Kullanımı) adlı kitabında, Moro kaçırıldıktan iki gün sonra *La*

Repubblica gazetesine konuşan ve operasyonu “neredeyse sanatsal denilecek kadar mükemmel” olarak tanımlayan kimliği belirsiz bir gizli servis görevlisinden alıntılara yer verir. Bu kişiye göre “özel üslerde uzun süre komando eğitiminden geçmiş” kişilerin yürüttüğü ve “hem gerçek ideolojik motivasyona sahip üyeleri açısından hem de başka amaçlara hizmet eden başka müdürlerin yönetimindeki alanlarda, (ki bunlar paradoksal biçimde uyumaktadır),” son derece yetkin olan bir örgütün yönettiği operasyon sadece Kızıl Tugaylar’ın işi değildi. İma ettiği, Moro vakasının gizli devlet teşkilatlarının bir müdahalesi olduğuydu ama bu teşkilatların kimliği belirsizdi.¹⁰⁸

Cinayetin ardından bir sürü hikâye anlatıldı. Kimileri Moro’nun öldürülmesini Müttefiklerin İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra komünist bir darbe ihtimaline karşı kurduğu gizli bir örgüt olan Gladio’ya bağladı. Başkaları Moro’nun Mafia ve Vatikan’ın da karıştığı bankacılık skandallarına dair çok şey bildiği için öldürüldüğünü öne sürdü. Cinayet bu hikâyelerin çoğunda İtalya’da demokratik kurumlardan bağımsız ve bu kurumları baypas etme yetkisi olan “paralel bir devletin” var olduğunun teyidi olarak ele alınıyordu. Birkaç istisna hariç, konu hakkında yazarlar kaçırılma ve cinayet olayının bu suçu üstlenenler tarafından gerçekleştirilmiş olduğu fikrini üstünde durmaya değmeyecek kadar zorlama buluyorlardı.

Moro vakasının gülünç ve saçma bölümleri de vardır. Bunlardan biri, önce Endüstriyel Yeniden Yapılanma Enstitüsü (IRI) müdürü, sonra 1996’da İtalya başbakanı ve Avrupa Komisyonu başkanı olacak olan, beceriksiz ve babacan akademisyen Romano Prodi’yle ilgilidir. Prodi, 1978’in yağışlı bir nisan öğle sonrası Moro hâlâ esirken, Bolonya Üniversitesi’ndeki meslektaşlarından birinin kır evine gider. Yapacak bir şey bulamayan Prodi ve yedi meslektaş o öğle sonrasını ruh çağırarak geçirmeye karar verirler. Cadı tahtasının çevresinde yerlerini alıp, Hristiyan Demokrat bir politikacının ruhuna Moro’nun nerede esir tutulduğunu sorarlar. Ruh tahtaya yavaş yavaş “Gradoli” kelimesini yazdırır. Prodi birkaç yıl sonra Moro cinayetini soruşturan komisyona bu ismin kendisine

108 Philip Willan, *Puppetmasters: The Political Use of Terrorism in Italy*, San José, New York, Lincoln and Shangai, Authors Choice Press, 2002, s. 156-157.

ve meslektaşlarına tanıdık gelmediğini söylemiştir. Fakat anlattığına göre, Atlasa bakıp Gradoli isminde bir köy bulmuşlar ve bu bilgiyi polise ulaştırmışlar. Polis köyün altını üstüne getirmiş ama hiçbir şey bulamamış. Fakat daha sonra Moro'nun Roma'nın banliyösündeki Via Gradoli Caddesi'nde bulunan apartman bloklarında bir dairede tutulduğu ortaya çıkar. Buradan alınıp öldürüleceği yere götürülmüş ve cesedi Roma'nın merkezinde park edilmiş bir arabanın bagajında bulunmuştur.

Prodi'nin bu bilgiyi bir ruh çağırma seansında edindiğine pek de inanan çıkmamıştır. Birçokları Moro'yla ilgili bilgilerin Prodi'nin kulağına fısıldandığına ve onun da kaynağını korumak için bu hikâyeyi uydurduğuna inanmışlardır. Prodi'nin Moro'nun nerede rehine tutulduğunun belirlenmesini engellemek için bu yola başvurduğunu düşünenler de vardır. Hatta kimileri seans hikâyesinin şaka olduğundan kuşkulunmuşlardır.

Bir gözlemciye göre Moro vakası terörizm kuramı denilebilecek bir şeyi akla getirir. Debord'un "l'internationale situationniste" örgütünden atılan son üye Gianfranco Sanguinetti terör faaliyetlerini, devletlerin, meşruiyetlerini kaybetmekte oldukları zamanlarda kendi vatandaşlarına karşı uyguladıkları bir strateji olarak görüyordu. Sanguinetti'ye göre terör, "gösteri"nin –gerçek toplumsal koşulları maskelemek için medya yoluyla oluşturulan imgeler sisteminin– önemli bir parçası olarak gizlice yönetiliyordu:

(Devlet) terör canavarına karşı müşterek ve kutsal savunma gösterisini sahnelemeyi ciddiyetle üstüne alarak, bu kutsal görev adına bütün tebaasının cılız özgürlüğünden bir parça daha koparabilir, bu da halk üzerindeki polis denetimini pekiştirecektir. Terörizm ve "sıradışılık", sürekli bir olağanüstü hal ve "teyakkuz", var olan yegânesorunlar bunlardır veya en azından meşgul olunmasına izin verilen ve gerekli olan sorunlar sadece bunlardır. Başka sorun yoktur veya unutulmuştur; her durumda "toplum düzeni" sorununun ağırlığı karşısında toplumsal bilinçdışına atılarak susturulmuş, uzaklaştırılmış, bastırılmıştır. ¹⁰⁹

Sanguinetti kitabında, terörizmi saldırgan ve savunmacı olarak ikiye ayırmıştı: Saldırgan terörizm doğrudan devlete yönelikti, sa-

¹⁰⁹ Gianfranco Sanguinetti, *On Terrorism and the State: The Theory and Practice of Terrorism Divulged for the First Time*, Londra, B. M. Chronos, 1892, s. 59.

vunmacı olan ise devlet denetimindeydi. Bir başka ayırım da (halkı hedef alan neo-faşist saldırılar gibi) doğrudan terör operasyonlarıyla, bir korku iklimi yaratarak devleti güçlendiren (Kızıl Tugaylar'ın yaptığı gibi) dolaylı operasyonlar arasında yapılmıştı. Kitapta bütün bu terörizm türlerinin devletler tarafından kendi halklarına gizlice yöneltildiği öne sürülüyordu.

Sanguinetti'nin ince kitabı ilk kez 1979 Nisanı'nda İtalyanca olarak yayımlandı. Sanguinetti 1975'te "isyana teşvik edici komplo" suçlamasıyla hapse girmişti. Ona isnat edilen suçlardan biri de Kızıl Tugaylar'a esin kaynağı olan bir örgüte üye olmasıydı. Tuhaflığının yanı sıra gülünç bir suçlamaydı bu zira "l'internationale situationniste" 1972'de dağılmıştı. Yayıdığı düşünceler geniş çapta ve kalıcı bir etki yaratmıştı ama yalnızca medya ve moda dünyasında – yani bizzat gösterinin yarattığı dünyada. Kapitalizm pek az düşünceye bunca hızlı el koymuştur.

Sanguinetti devletlerin kendi halklarına karşı terörizmi desteklediğini savunuyordu. Oysa her zaman bu görüşte olmamıştı. 1978'de Guy Debord'a yazdığı mektuplarda Moro cinayetinin görüldüğü gibi –yani taktiklerinin yanlış ama toplum görüşlerinin sağlam olduğunu düşündüğü gerçek bir devrimci grubun işi– olduğunu öne sürüyordu. Öte yandan Debord her zaman gerek Kızıl Tugaylar'ın gerekse aşırı sağcı teröristlerin devlet tarafından yönlendirildiğine inanmıştı.¹¹⁰

Debord hem sağın hem de solun terör eylemlerinde İtalyan devletinin parmağı olduğunu düşünmekte haklı olabilir. İktidarı elinde tutan, asla yalnızca kamunun gözünün önündeki kurumlar değildir. O yıllarda olup bitenlerin çoğu belki gerçekten de gizli teşkilatların işiydi, ama bu, olayların önceden planlandığı anlamına gelmiyordu. İşlenen suçları kimse yönetmediği gibi, nasıl meydana geldiklerini de kimse anlamamıştı. İçinde yer alanlar bile muhtemelen olayların izlediği örüntüyü çözememişlerdi.

Olayların gidişatına gizli bir grubun yön verdiği inancı bir tür antropomorfizmdir; tarihin entropisinde faillik bulmanın bir yoludur. Eğer sahnenin arkasında ipleri oynatan birisi varsa insanlık dramı anlamsız değildir. İnsanlar böylece –tarafsız bir gözlemciye

110 Sanguinetti'nin görüşleri ve fikir değişiklikleri için bkz Agy, Lucy Forsyth, İngilizce baskıya önsöz, s. 10-11. Andrew Hussey, *The Game of War: The Life and Death of Guy Debord*, Londra, Pimlico, 2001, s. 310-321.

öyle görünebilse de— tekrar tekrar zorlu ikilemlere sıkışıp kalmazlar: Onlar okült güçlerin kuklalarıdır. 19. yüzyılın son yıllarında büyük olasılıkla Çar'ın istihbarat servisinin yabancılar bölümünün başı tarafından uydurulmuş, *Siyon Liderlerinin Protokolleri* adlı ünlü antisemitik sahte belgenin mesajı budur. *Protokoller*'de dile getirilen dünya görüşü tamamen hayal ürünüdür ve hiç kuşkusuz tam da bundan ötürü çok etkili olmuştur. Norman Cohn'un dediği gibi "*Protokoller*"in gerçekten önemli yanı —inanılmaz ama su götürmez bir biçimde— 20. yüzyıl tarihi üzerindeki büyük etkileridir.¹¹¹

Tarihi komplo eseri olarak yorumlamak, insan aklına yönelik iltifat gibi görünen bir eleştiridir. Bu yorum olayları yalnızca kontrol etmekle kalmayıp, daha önemlisi, neden meydana geldiklerini de anlama kapasitesine sahip bir insan kategorisinin olduğunu varsayar. Gelgelelim komplo teorilerinin temel sorunu komplocuların karşı karşıya kaldıkları sorunla aynıdır: İnsan kaynaklı olayların neden başka türlü değil de oldukları gibi cereyan ettiklerini kimse bilemez. Tarih komplolarla dolup taşar; ama bunlardan hiçbiri bir parçasını oluşturduğu evrensel akıştan kopmamıştır şimdiye dek.

En dâhiyane komplo teorilerinden birini 20. yüzyılın kuşkuculuk üzerine en büyük otoritesi geliştirmiştir. Seçkin filozof Richard H. Popkin *The Second Oswald* adlı kitabında Warren Komisyonu'nun Kasım 1963'teki Kennedy suikastının münferit bir silahlı eylemci tarafından gerçekleştirildiği yollu resmi açıklamasının akla yatkın olamayacak kadar eksiklik ve tutarsızlık içerdiğini öne sürdü. Bu kusurları giderme çabasıyla alternatif bir teori ortaya attı: Şüpheli Lee Harvey Oswald'a çok benzeyen bir ikinci Oswald, dikkatleri gerçekte olup bitenden —Kennedy'yi aslında başka iki tetikçi öldürmüştü— başka yöne çekmek için şüphelinin kılığına girmişti.

Popkin suikastın amacına ilişkin fikrini belirtmez. Suikast hakkındaki 1966 tarihli *The Second Oswald* adlı incelemesine 1983'te eklediği bölümde "kanıtla desteklenebilecek ve aksi kanıtlanamayacak" sekiz imkân sıralar: Suikastın asıl hedefi bir başkasıydı, Kennedy yanlış zamanda yanlış yerde bulunuyordu; suikast Castro karşıtı Kübalılar tarafından 1961'deki Domuzlar Körfezi çıkartmasının uğradığı başarısızlığı telafi edecek başka bir işgale zemin hazırlamak için tasarlanmıştı; Kennedy cinayetini planla-

¹¹¹ Norman Cohn, *Warrant for Genocide: The Myth of the Jewish World Conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion*, Londra, Serif, 1996, s. 117.

yan ve gerçekleştiren Mafya idi çünkü Kennedy ve adalet bakanı olan kardeşi Robert Kennedy Mafya için tehdit oluşturunuyordu; suikast Oswald'ın Rusya bağlantısıyla ilişkiliydi, tutuklandıktan sonra soğukkanlı tavrı Sovyet ve/veya Amerikan istihbaratının ajanı olduğunu düşündürüyordu; suikastı Sovyet ajanları planlamış ve hayata geçirmişti; suikast, suç Sovyet ajanlarının üstüne kalsın diye yapılmıştı; suikastın arkasında Amerikalıların kendisine yönelik suikast denemelerinin intikamını almak isteyen Fidel Castro vardı; veya CIA'in içindeki rakip fraksiyonların çatışmasının bir sonucuydu.¹¹²

Bu liste eksiksiz olduğu iddiasıyla hazırlanmamıştı, teoriler birbirini dışlamıyordu da. Ama Popkin suikastın ardındaki kişinin temelde bilinebileceğinden hiç kuşku duymadı: "Bunlar kimi kanıtlarla desteklenen mümkün senaryolar ve şimdilik çürütülemezler. Hiç kuşku yok ki bu koşulları karşılayan başka senaryolar da vardır. Daha çok kanıt, bir iki itiraf, birkaç gizli belge veya birilerinin gizli anıları ortaya çıkmadıkça daha fazlasını bilemeyebiliriz."¹¹³ Warren Komisyonu'nun suikasta ilişkin açıklamasını tatminkâr bulmamakta kuşkusuz haklıydı. Fakat rapor hangi gerçekleri es geçmiş veya örtmüştü olursa olsun yetersiz olmasının nedeni cinayetin sorumlusuna işaret edememiş olması değildi.

Popkin bütün kuşkuculuğuna karşın insan kaynaklı olayların anlamdan yoksun olamayacağına inanmış görünüyor; perde arkasında kontrol birinin elinde olmalıydı. Ama bir imkân daha vardır. İnsanlar eyler, burası kesin. Ama hiç kimse neden eyledikleri gibi eylediklerini bilmez. Olguların bir dağılımı vardır, bu da bilinebilir ve bildirilebilir. Bu olguların ardında anlatılan hikâyeler vardır. İnsanlar kuklalar gibi davranabilirler ama ipleri oynatan kimse yoktur. Birisi tetiği çekip Kennedy'yi öldürdü. Bu kimin adına eylemde bulunduklarını veya Kennedy'nin neden öldürüldüğünü bildikleri anlamına gelmez. Belki de o zamanlar birçok kişi suikastta aktif rol oynadı, yapmış olabilecekleri planlar uzun zaman önce olayların karmaşasında kaybolup gitmiştir. Komplocular –eğer var idiyse– olayların neden başka türlü değil de böyle gerçekleştiğini kendi kendilerine sorsalardı ancak hikâye anlatabilirlerdi, diğer herkes gibi.

112 Richard H. Popkin, *The Second Oswald*, Raleigh, NC, C&M Online Media, 2006, s. 87-89.

113 *Age*, s. 89.

Sicilya hayatının çapraşık hilelerini yakından tanıyan Leonardo Sciascia, Moro'nun kaçırılması ve öldürülmesiyle ilgili belgeleri kurgulanmış ve sahnelenmiş olayların anlatımı olarak okumaktan kendini alamamıştı. Menard'ın *Quijote*'sinin okuru gibi o da bütün bunları bildiği duygusuna kapıldı. Fakat anlatılan olaylar kurgulanmış bile olsa bunu yapan gizli bir yazar değildi. Yazar, olaylara bakıp bir hikâye uyduran okurun kendisiydi.

Bizler, kendi güdülenim ve niyetlerimize öncelikli erişimimiz olduğunu düşünürüz. Gerçekte ise neyin bizi yaşadığımız gibi yaşamaya yönlendirdiğine dair belirgin bir kavrayışımız yoktur. Kendi kendimize anlattığımız hikâyeler cadı tahtasında beliren mesajlar gibidir. Bizler kendi hayatlarımızın yazarı olsak bile, yalnızca geriye dönük olarak yazabiliyoruz.

MAKİNE DURUNCA

“Sessizlik nedir hiç bilmemişti, sessizliğin gelişi onu az kalsın öldürüyordu – binlerce insanı hemen öldürmüştü de. Doğduğundan beri kesintisiz bir vızıltıyla çevrelenmişti. Suni hava akciğer için neyse bu vızıltı da kulak için oydu. Kafası işkence gibi ağrılarla zonkluyordu. Ne yaptığını pek de bilmeden sendeleyerek ilerledi ve bilmediği bir düğmeye bastı, hücresinin kapısını açan düğmeye.”¹¹⁴

Kadın, E. M. Forster'ın “The Machine Stops” (Makine Duruyor) adlı öyküsünün başkarakteri Vashti'dir. Hayatını herkes gibi bütün ihtiyaçlarının karşılandığı bir yeraltı hücresinde geçiren Vashti doğal dünyayı hiç merak etmez:

Her yerde düğmeler ve şalterler vardı – yemek istemek, müzik dinlemek, giyinmek için. Sıcak banyo düğmesi vardı, basınca zeminden (sahte) mermerden yapılmış, ağzına kadar mis kokulu, sıcak suyla dolu bir küvet çıkıyordu. Soğuk banyo düğmesi de vardı. Basınca ortaya edebiyat çıkartan bir düğme de vardı. Bir de elbette arkadaşlarıyla iletişim kurmasını sağlayan düğmeler vardı. Oda, içinde hiçbir şey olmamasına rağmen, dünyada sevdiği her şeyle temas halindeydi.

¹¹⁴ E. M. Forster, “The Machine Stops”, *Selected Stories*, Giriş ve Notlar: David Leavitt ve Mark Mitchell, Londra, Penguin Books, 2001, s. 121.

İnsan hayatını gezegenin ritmi biçimlendirmemektedir artık. “Gece ve gündüz, rüzgâr ve fırtına, gelgit ve deprem artık insana ayak bağı olmuyordu. İnsan Leviathan’dan yararlanmanın yolunu bulmuştu. Doğayı öven, doğadan korkan bütün o eski edebiyat kulağa çocuk konuşması kadar boş geliyordu.” Ama insan ilişkileri hâlâ huzur kaçırabilmektedir ve Vashti oğlu Kuno için kaygılanmaktadır. Kuno, Makine’nin verdiği, birbirlerinin görüntülerini görmelerini sağlayan bir tablet aracılığıyla annesine yıldızları dünyanın yüzeyinden görme arzusundan söz etmiştir. Eski zamanlardan kalma bir hava gemisine binen Vashti oğlunun yanına gider.

Yolculuk sırasında kabin pencerelerinden giren ışıktan rahatsız olur. “Hava gemilerinin yapıldığı zamanlarda dünyada hâlâ şeylere dolaysızca bakma arzusu vardı. Muazzam sayıdaki gök ışıkları ve pencereler; ve bunların uygar, rafine insanlara verdiği rahatsızlık bu yüzdendi. Vashti’nin kabininde bile bir yıldız güneşlikteki bir delikten içeriye bakıp duruyordu. Birkaç saatlik tedirgin uykudan sonra, şafak denilen aşına olmadığı bir parıltıdan rahatsız oldu.” Güneş ışınlarından kaçmaya çalışırken kabin görevlisi onu tutmaya kalkışır. Vashti çok kızmıştır ve öfkeyle bağırır: “İnsanlar birbirine hiç dokunmazdı. Bu âdet çoktan terk edilmişti, Makine sayesinde.” Kabin görevlisi Vashti’nin düşmesini engellediği için özür dilemek zorunda kalır.

Vashti ile Kuno buluşunca birbirlerini anlayamazlar. Kuno annesine dünya yüzeyine gitmek için gereken çıkış iznini alamadığını söyler, bu yüzden oraya kendi kendine gitmenin bir yolunu bulmuştur. Oğlunun kuralları ihlal etmesi Vashti’yi dehşete düşürür. Oğlu ise onu Makine’ye tapmakla ve yüzeye kendi başına çıktığı için dinsiz olduğunu düşünmekle suçlar. “Vashti buna çok sinirlendi. ‘Ben hiçbir şeye tapmıyorum’ diye bağırdı. ‘Dinsiz olduğunu düşünmüyorum, çünkü din diye bir şey kalmadı. Bir zamanlar var olan korkuyu ve batıl inançları Makine yok etti.’” Vashti oğlu için korkmaktadır. Eğer böyle isyan etmeyi sürdürürse en büyük ceza olan Makine’den kovulma cezasını alacaktır.

Vashti ile oğlu birbirlerinden ayrılır. Vashti hücreesindeki olaysız varoluşuna kaldığı yerden devam eder. Fakat Makine kapasitesini aşmakta ve yavaş yavaş çökmektedir. Başlarda değişiklik fark edilmez. Makineyi denetleyen Merkez Komitesi işleyişteki hataları bildirmiş ve bazı değişiklikler yapmıştır. Ama hiç kimse Makine’nin

gücünü sorgulamamıştır. Makine'nin en yüksek varlık olarak kabul edilmesiyle din yeniden kurulmuştur. Herkes, "alt edilemez bir baskıya, nereden geldiğini kimsenin bilmediği ve tatmin edilince yerini aynı derecede alt edilemez bir yenisine bırakan bir baskıya teslim olmuştur. Böyle bir duruma ilerleme adını vermek uygundur."

Zaman geçer. Makine gitgide kontrolden çıkmaktadır ama çoğu insan Makine'nin kaprislerine alışır. Vashti'nin tablet yoluyla temas kurduğu oğlu ona "Makine duruyor" der. Vashti bunun anlamını kavrayamaz zira böyle bir ihtimal düşünülemez. Ama mekanik arızalar artmaktadır: Ortam karanlık ve havasızdır. Panik yayılmaya başlar, insanlar Makine'nin tümgüçlülüğünü kayda geçirmiş kitaplara dua ederler. Makine'nin işini daha etkili biçimde yapacak yeni "sinir merkezleri"nin gelişmekte olduğuna inanırlar. "Fakat bir gün, önceden hiç zayıflık alameti göstermeyen iletişim sistemi dünyanın her yerinde tamamen çöktü ve bildikleri haliyle dünya sona erdi."

Sonunda hücrelerinden çıkan Vashti, yeraltı şehri sakinlerinin panik ve çaresizlik içinde olduklarını görür. "İnsanlar yerlerde sürünüyor, çığlık atıyor, hıçkırığa hıçkırığa ağlıyor, güçlkle soluyor, birbirlerine dokunuyor, karalıkta yok oluyorlardı. Kimileri elektrik zillerine basıyor, çağırılması mümkün olmayan trenleri çağırmaya çalışıyorlardı. Başkaları kendisi gibi hücre kapılarında durmuş, kalmaya da gitmeye de korkuyorlardı. Bütün bu hengâmenin ardında sessizlik vardı – yeryüzünün ve geçip gitmiş kuşakların sesi olan sessizlik."¹¹⁵

Forster'ın 1909'da yayımlanmış bu öyküsü bir makinenin içinde yaşayan insanlığı tasvir eder. Makine'nin durma nedeni iç işleyişinde meydana gelen arızalardır. H. G. Wells'in 1895 tarihli *Zaman Makinesi* gibi (Forster bundan mutlaka etkilenmiştir) canlı ve sürükleyici bir hikâyedir. Hikâyenin zayıf kaldığı nokta, Makine'nin başlangıçta nasıl egemenlik kurduğunu açıklayamamasıdır.

Hikâyedeki gerçekçilik yokluğu ciddi bir insani çatışmanın olmayışından kaynaklanır. Makine bozulmaya başlayınca hoşnutsuzluk baş gösterir; ayaklanmalardan söz edilir. Fakat dünyayı Foster'ın Makinesi gibi yöneten hiçbir makine böyle bir gücü çalkantılı devrimler ve uzun savaşlar olmadan elde edememiştir. Makine'nin nasıl egemenlik kurduğunu açıklamayı ihmal eden Forster neden bozulduğunu da açıklamaz. İşleyişindeki arıza okuru

¹¹⁵ Agy, s. 94, 98, 100, 101, 104, 116, 120, 121.

pek de ileriye götürmez. Açıklanamaz biçimde pasifize edilmiş ve aniden duruveren bir dünyanın yarattığı bilmeceyle baş başa kalırız.

Eğer Makine bugün duracak olsaydı, bunun en muhtemel nedeni gitgide artan jeopolitik mücadele olurdu. Dünya teknolojik bakımdan tekil entegre bir sisteme benzer. Jeopolitik açıdan ise dünya parçalara ayrılmaktadır. İnternetin ve sosyal medyanın mümkün kıldığı anlık bilgi ve görsel malzeme akışı büyük güçler arasındaki rekabetin izlenebileceği araçlar olarak iş gören –Arap Baharı, Ukrayna'daki Turuncu Devrim, Maidan Hareketi ve halk cumhuriyetleri yükselişi gibi– kitle hareketlerini tetikliyor. Birleştirici güçler olarak övülen yeni iletişim teknolojileri silah olarak kullanılıyor.

İnternetin, değişken güç hatları boyunca dağılabileceği koşulları öngörmek zor değil. Orduları altüst etmek ve hayati hizmetleri durdurmak için kullanılabilecek solucan ve virüslerle dolu siber uzay bitmek bilmeyen bir savaşın yürütüldüğü bir alan. Siber uzay kısmen bu nedenden ötürü radikal bir evrimsel değişim alanına dönüşebilir. Biz yaşamın ve zihninin sadece, tanınabilecek kadar bizimkine benzer biçimlerde evrilebileceğini düşünegelmişizdir. Fakat elektronik teknolojiler bir yandan silah olarak kullanılırken diğer yandan da zeki yaşam biçimlerinin insan denetiminden bağımsız biçimde evrilebileceği bir alan da yaratıyor olabilir. Haleflerimiz isyankâr robotlar değil, bilgisayar solucanlarının ileri derecede evrilmiş torunları olabilir. Dünyanın elektronik virüslerce ele geçirilme ihtimali evrimin tersine çevrilmesi olarak görülebilir; ama, ancak evrime insan açısından bakarsak bu böyledir.

Evrimi ileriye doğru peş peşe atılan adımlar olarak düşünmek tarihi bir dizi kademeli iyileşme olarak görmek gibidir. Her iki durumda da gerçeklik kararsız ve kesintilidir. Kendilerini uzun zamanlar boyunca belirgin biçimde yenileyecek kadar istikrarlı ve dayanıklı pek az toplum varolmuştur. Tarih çöplüğü tamamen yok olmuş uygarlıklarla doludur. Beklenmedik olaylar, dünyanın her yerinde rahiplerin, yazıcıların ve entelektüellerin özgüveniyle alay etmiş, onların bütün dualarını, kayıtlarını ve incelemelerini belleklerden tamamen silmiştir, ta ki geleceğin arkeologları ve tarihçileri onları bu unutuluştan çekip çıkartana kadar. Yaşam biçimlerinin aniden yeryüzünden silinmesi insanoğlu için kuraldır.

Aynısı türler için de geçerlidir. Modern düşünürlerin temelde insana özgü olduğunu düşündükleri özfarkındalık, rasyonellik vs gibi niteliklerle evrimin uzaktan yakından ilgisi yoktur. Tam tersine: Tam da bu vasıflar son birkaç yüzyılda insan gücünün artışıyla mümkün kılarak insanlığı işe yaramaz hale getirebilir.

İnsan müdahalesinin sonucu olarak iklim sistemlerinin değişmesi insan dünyası ve doğal dünyanın artık birbirinden ayrılmaz olduğunu göstermektedir. Bu, dünyanın insanın denetiminde olduğunu göstermektedir. Bu, dünyanın insanın denetiminde olduğu anlamına gelmez. İçinde bulunduğumuz çağ, Antroposen, yani insan eylemlerinin gezegeni dönüştürdüğü bir jeolojik çağ olabilir. Fakat aynı zamanda, insan denilen hayvanın kontrolü her zamankinden daha az elinde bulundurduğu bir çağdır. Küresel ısınma büyük ölçüde insanın gezegen üstündeki etkisinin sonucu gibi görünse de, bu, insanın bu süreci durdurabileceği anlamına gelmiyor. Şimdi ne yapılırsa yapılsın insanın yaydığı sera etkisi binlerce yıl sürecek bir değişimi tetiklemiştir. Gezegenin kendi kendisini iyileştirdiğinin bir alameti olan iklim değişikliği insanlık üzerindeki etkisi ne olursa olsun devam edecektir.

Yakın gelecekte insanın soyunun tükenme ihtimali düşüktür. Ama gezegenin yaşamında insanların son birkaç yüzyılda oldukları kadar önemli olacaklarını tahayyül etmek zordur. Belki de gelecekte insanın, tıpkı Neandertaller gibi evrimin bir yan yolu olduğu ortaya çıkacaktır. İnsanoğlu dünyayı kendi imgesine göre yeniden yaratmayı amaçlarken insan sonrası bir dünya meydana getirmektedir. Sonu ne olursa olsun Antroposen kısa sürecektir.

Günümüz Darwincileri size insanlığın görevinin evrimin idaresini ele almak olduğunu söyleyecektir. Ancak "insanlık" hiçbir şeyin idaresini ele alma kapasitesi olmayan süflü bir hayvanın adıdır yalnızca. İklim dengesini bozarak gezegeni insan hayatı için elverişsiz hale getirmektedir. Yeni kitle iletişimi ve savaş teknolojileri geliştirerek öyle evrim süreçlerini harekete geçirmiştir ki bunun sonu evrimi yerinden etmek olabilir.

Gezegenin kimi bakımlardan tek bir canlı organizma gibi hareket ettiğini öne süren Gaia teorisini ortaya atan James Lovelock insanlık sonrası bir dünyanın nasıl oluşabileceği hakkında bir tahminde bulunmuştur. Lovelock'a göre yeryüzü sisteminin nasıl çalıştığı hakkında pek az şey bildiğimiz için türümüzün yayılmasının gezegende neden olduğu hastalığı iyileştirmemiz mümkün değildir:

Sürdürülebilir gelişmeyi ve yenilenebilir enerjiyi deneyebiliriz, Yeryüzünün kendi kendisini düzenlemesine yardımcı olmak için iklim mühendisliğine başvurabiliriz. Bütün bu şeyleri 18. yüzyıldaki atalarımızın cıvanın, arseniğin veya kan almanın hastalıklarını iyileştireceğine duydukları kesin inançla yapabiliriz. Onlar nasıl ki tamamen yanıldırlarsa ben de henüz gezegen boyutlarındaki sorunla baş edecek ve yeryüzünün aşırı ısınmasını durduracak kadar akıllı olmadığımıza inanıyorum.¹¹⁶

Ama insanlar bir yandan gezegenin baskın yaşam formu olmaktan çıkacakları koşulları yaratıyorlarsa öte yandan gezegene haleflerinin tohumlarını da ekiyor olabilirler. Lovelock yapay zekâ ve elektronik yaşam formlarından, insanların bıraktıkları yerden devam edebilecek insan icatları olarak söz ediyor. Önce araç olarak geliştirilen, insanlarla simbiyozla giren, sonra onlardan ayrı evrilen elektronik hayat, insanların yarattığı sıcak dünyada gelişmeye daha uygun olabilir.

İnsanların paha biçilmez mirasına elektronik donanım ve zekâ hakkındaki teknik bilginin de dahil olduğunu asla unutmayalım. Yeni hayat formu, eğer nöronları elektron hızında çalışıyor ve zeki yazılım içeriyorsa bizden bir milyon kat daha hızlı yaşayabilir ve sonuç olarak zaman skalası bir milyon katına çıkabilir. Karbon temelli yaşam gibi evrilip çeşitlenmek için yeterli zaman. Gaia'nın hayatını daha da uzatabilir, bir sonraki Gaia hanedanlığını –artık her ne olacaksa– mümkün kılacak kadar uzatabilir.¹¹⁷

Lovelock'ın sezgilerine göre Makine tekleyip bozulabilir. Ama durmayacaktır. Gezegenin yaşam döngüsüyle iç içe geçen makineler, doğal seçilimin gezegenin biyolojik organizmalarına kıyasla çok daha hızlı işlediği sanal bir dünya yaratmışlardır. Yapay yaşam formlarının yükselişiyle evrimin bir sonraki aşaması başlamış olabilir.

116 James Lovelock, *A Rough Ride to the Future*, Londra, Allen Lane, 2014, s. 150-151.

117 *Age*, s. 161.

3 Üstün Kuklalara Özgürlük

Bir süredir yükselişte olan bir tür oyuncak var ki, hakkında iyi veya kötü bir şey söyleyemem. Bilimsel oyuncuğu kastediyorum.

Charles Baudelaire, "Oyuncak Felsefesi"¹¹⁸

BİLİM SİZE NEYİ SÖYLEMEZ?

Victoria dönemi yazarı Samuel Butler 1872'de isimsiz olarak yayımladığı, kurmaca bir ülkeyi konu alan *Erewhon* adlı distopik romanında başka bir yazar olarak tanıttığı birisinden (aslında kendi kendisinden) şöyle bir alıntı yapar:

Makinelerin şimdi az bilinç sahibi oldukları gerçeği mekanik bilincin nihai gelişimine karşı güvence sağlamaz. Bir yumuşakçanın pek bilinci yoktur. Makinelerin son birkaç yüzyılda kaydettiği olağanüstü ilerleme üzerine düşünün diğer yandan da hayvan ve bitki âlemlerinin ne kadar yavaş ilerlediğini aklınızda bulundurun. Daha yüksek örgütlü makineler, geçmiş zaman bağlamında ele alırsak dünün değil sadece beş dakika öncesinin yaratıkları. Bilinçli varlıkların yirmi milyon yıldır var olduklarını farz edin: Son bin yılda makinelerin nasıl dev adımlarla ilerlediğine bakın. Dünya varlığını yirmi milyon yıl daha sürdüremez mi? Eğer sürdürürse makineler sonunda neye dönüşür?¹¹⁹

Butler yüz elli yıl önce bu pasajı yazdığında bilinçli bir makine fikri dikkate alınmaya değmeyecek kadar fantastik görünmüş olmalıydı herkese. Günümüzde ise böyle makinelerin birkaç on yıl sonra aramıza katılmasını bekleyenler var. Böyle makineleri tasavvur etmemizi sağlayan bilimsel bilginin artışını sorgulamak saçma olur. Ama bu makinelerin icadı kendi kendimiz hakkında düşünme bi-

¹¹⁸ Charles Baudelaire "The Philosophy of Toys", *On Dolls* içinde, yay. haz. Kenneth Gross, Londra, Notting Hill Editions, 2013, s. 17.

¹¹⁹ Samuel Butler, "The Book of the Machines", *Erewhon*, yay. haz. Peter Mudford, Londra, Penguin Books, 1985, s. 199.

çimimizi nasıl etkileyecek? Onları insan bilincini kurnazca taklit eden, zihinden yoksun mekanizmalar olarak mı göreceğiz? Yoksa bizim kendi özfarkındalığımıza benzer bir bilinçleri olduğunu kabul edecek miyiz?

Neye karar verirsek verelim bize bunun yanıtını veren, bilim olmayacaktır. Bilimin böyle makineler yapmamızı sağlaması ama öte yandan bize ne yaptığımızı söyleyememesi tuhaf görünebilir. Ama bilim bize kesin bir tablo sunmaz. Bilimsel araştırma pratiği birçok farklı dünya görüşüyle el ele gitmiştir. Rönesans bilim insanları için bilim ve büyü sıkı sıkıya birbirine bağlıydı. 20. yüzyılın en militan bilim düşünürleri hiç farkında olmadan temelde gnostik olan bir dünya görüşü benimsemişlerdir.

Günümüzde hiçbir şey bilim kadar otorite sahibi değildir ama gerçekte “bilimsel dünya görüşü” diye bir şey yoktur. Bilim bir soruşturma yöntemidir, dünya görüşü değildir. Bilgi ivme kazanan bir hızda çoğalmaktadır; fakat bilimdeki hiçbir ilerleme bize maddeciliğin doğru mu yanlış mı olduğunu, veya insanların özgür irade sahibi olup olmadıklarını söylemeyecektir. Dünyanın maddeden oluştuğu inancı metafizik spekülasyondur, test edilebilir bir kuram değildir. Bilim, olayları neden ve sonuç bakımından açıklamakta başarılı olabilir. Kimi hallerde doğa yasaları formüle etmeyi başarabilir. Ama bir şeyin başka bir şeye neden olması ne anlama gelir? Doğa yasası nedir? Bunlar felsefe veya dinin soracağı sorulardır, bilimin değil.

Bilim her ne kadar dünyanın işleyişini açıklamanın en etkili yolu olsa da kendi başarılarını açıklamakta yetersiz kalır. Bilimsel araştırma, belki de, var olan her şey insanların yeni yeni kavramaya başladığı birkaç basit yasaya uyduğu için başarılı oluyordur. İnsan zihninin düzeni belki de evrenin düzenini yansıtıyordu. Kaldı ki bilimin başarısı, bilimin uygulayıcılarının evrenin kaotik olmayan küçük bir köşesinde oturuyor olmalarından da ileri geliyor olabilir. Gerçekliği asıl yansıtan insan zihninin düzensizliğidir belki de.

Dünya görüşlerimizi nasıl edindiğimiz ilginç bir sorudur. Hiç kuşkusuz, akıl önemli bir rol oynuyordur ama insanın anlama ve amaca duyduğu ihtiyaç genellikle daha önemlidir. Bazen son sözü söyleyen, kişisel zevk olabilir. Akıl bütün işlerin üstesinden gelince geriye tek bir dünya görüşü kalacaktır demenin bir anlamı yoktur. Bilinebilecek her şeye uyan birden fazla dünya görüşü olabilir.

Böyle bir durumda insan en ilginç veya en güzel bulduğu dünya görüşünü de seçebilir pekâlâ. Bir dünya görüşünü benimsemek bilimsel bir kuramı test etmekten çok, bir odayı süslemek için bir tablo seçmek gibidir. Mesele hayatınıza uyup uymayacağıdır. İnsanların makine olduğu görüşü bugünkü hayatımızla nasıl bir uyum içindedir?

Geçen birkaç yüzyıl boyunca birçokları bilimin, maddeciliğin doğru olduğunu gösterdiğini öne sürerek başka görüşlerin inkâr edilmesi gereken birer yanılsama olduğu sonucuna vardılar. Fakat bu modern kateşizm hatalıdır. Bilim maddeciliğin doğru olduğunu gösterebilseydi bile bundan diğer her dünya görüşünün yadsınması gerektiği çıkmazdı. Büyük bir ihtimalle bilimsel araştırma insan zihninin mitler ve fanteziler olmadan işlev göremeyeceği sonucuna varırdı. Bu durumda da bilim bizi yanılsamalarımıza geri döndürürdü.

Maddecilik doğru olsun ya da olmasın insanların öz bilinçli olmaları bakımından özel oldukları düşüncesinin temeli yoktur. Genel olarak bilinç diye adlandırılan duyarlılık belirtisinde sadece insana özgü olan hiçbir şey yoktur. Yunuslar çiftleşirken kendilerini aynada izlemekten hoşlanır, şempanzeler sevdiklerinin ölümüne büyük ölçüde insana benzer biçimde tepki verir. Bu hayvanların ne tür canlılar olduklarına ya da ölümün anlamına dair açık bir kavrayışlarının olmadığı yollu bir itirazda bulunacaktır bazıları. Gelgelelim hayvanlar, bu bakımdan da insanlardan farklı değildir.

Bilincin bir gizem olduğu fikri tektanrıcılıktan kalmış bir önyargıdır. 17. yüzyılın başlarında yaşamış Fransız filozofu René Descartes insan dışındaki hayvanların hissiz makineler olduklarına inanıyordu. Açık ki bu, yalnızca insanların ruhu olduğuna ilişkin Hristiyan inancının rasyonalist bir yeniden ifadesidir. Eğer zihin ve madde kategorik olarak farklı olsalardı bile bu sadece insanların zihni olduğu anlamına gelmezdi. Descartes'ın kuramlarını test etmek için hayvanları pencereden atıp tepkilerini gözlemlediği anlatılır. Böyle davranışlara bakınca, mantık çerçevesinde asıl hissiz makinelerin insanlar olduğu sonucuna varılabilir.

Descartes yalnızca insanların zihin sahibi olduğuna inanmanın yanı sıra zihninin her zaman kendi faaliyetlerinin farkında olduğuna da kesin gözüyle bakıyordu. Bu, zihin ve madde arasında yaptığı kategorik ayrımın bir parçasıydı. Ama bilinç neden ya hep ya hiç

ilkesine uymalıydı? İnsanlarda böyle değildir. Hayatımızın büyük bölümü uykuda geçer; uyandığımızda ise yarı unutulmuş rüyalar ele geçirir bizi. Zihin, kendi faaliyetlerinin her zaman bilincinde olmak şöyle dursun, yaptığı çoğu şeyin farkında bile değildir.

Asıl gizem, bilinç değil hisseden her canlının deneyimlediği duyulardır. Özfarkındalık sahibi olsun ya da olmasın bir yaratık, belli ölçüde kendi yarattığı bir dünyanın sakini. Bu yaratma sürecinin nasıl gerçekleştiğini hiç kimse anlamaz ve günün birinde birisinin anlayacağını varsaymak için neden yoktur. Evrenin nasıl olup da sonsuz sayıda öznel dünyayı kuşatabildiği, belli ki çözülebilir bir problem değildir.

Bilincin dünyada farklı derecelerde ortaya çıktığını teslim edersek ruhun her yerde hayat bulabileceğini de kabul etmiş oluruz. Özfarkındalık insanların dışında sadece başka hayvanlarda değil, bitkilerde, denizanalarında, solucanlarda ve birçok başka canlıda bulunabilir. Maddeciliğin ironik yanı, tam da bunu ima etmesidir. İnsanların bilinçli olduğunu bildiğimize göre –Leopardi’nin hayvan ruhları hakkında söylediği gibi– başka canlıların da bilinçli olduğunu biliyoruz. Aynı şey günün birinde makineler için de geçerli olacak.

Eğer özgür irade diye bir şey varsa buna ancak insanların sahip olabileceği fikri herkese doğal geliyor. Ama birden fazla tür bilinç sahibi olabiliyorsa o zaman neden özgür iradeye de sahip olamazsın? Zaten insan davranışının ne kadar acı bir biçimde mekanik olabildiği düşünülünce gorillerin, yunusların ve öteki hayvanların özgür irade sahibi olup olmadıklarını sormak daha yerinde olabilir. Özgür iradenin yalnızca bizlerde olabileceği fikri insanların doğal dünyadan ayrı oldukları yollu, bilim değil din kaynaklı dogmanın bir başka örneğidir.

Öyle görünüyor ki, yalnızca insana özgü olan, bilinç ya da özgür irade değil, iç çatışmadır; kendiliğimizi ikiye bölen, birbiriyle çarpışan dürtülerdir. Başka hiçbir hayvan bir yandan arzu tatmini ararken öte yandan da arzularını şeytan işi diye lanetlemez; hayatını bir yandan ölümden korkarak öte yandan da kendi imgesini korumak uğruna her an ölmeye hazır halde geçirmez; düşleri uğruna türdeşlerini katletmez. Bizi insan yapan, özfarkındalık değil, yarılmış kendiliktir.

Bu yarılmanın nasıl gerçekleştiği belli değildir. Bu konuyla ilgili inandırıcı bir bilimsel kuram yoktur. Yine en iyi açıklama Yaratılış

kitabındakidir. Fakat Kleist'ın öyküsünde Bay C.'nin yaptığı yorum, kavranamaz derecede zengin bu mitin en iyi yorumu olmayabilir. Geleneksel yorumun bir versiyonu daha doğru ve güncel düşünme biçimlerine daha aykırı olabilir.

Modern düşünürler de Bay C. gibi insanların Bilgi Ağacı'nın meyvesinden daha çok yiyerek bir özgürlük mertebesine ulaşacaklarını düşünmüşlerdir, öyle ki insanlar uzak gelecekte bir zaman tamamen bilinçli varlıklar haline geleceklerdi. Bu gerçekleşti mi, gerçek anlamda özgür olacaklardı. Gelgelelim böyle bir gelişme mümkün olsaydı bile arada bir şey kaybolur giderdi. Bay C.'nin de söylediği gibi tamamen bilinçli bir kukla zaten bir tanrı olurdu. İnsan olmazdı.

İnsanlığın daha yüksek bir versiyonunu yaratmak isteyenlerin amacı böyle bir kukla yaratmaktır. Bu amacı benimseyenler özfar-kındalığın insanların tanımlayıcı bir özelliği olduğunu doğal bir şeymiş gibi kabul ederek insan hayatının en ayırt edici biçimde insanca olan kısımlarının bilinçli düşünceyle aslında pek az ilgisi olduğu gerçeğini görmezden geliyorlar. Bederlerimiz kendi kendini nasıl düzenlediği hakkında ne kadar az fikrimiz varsa birbirimizi nasıl anladığımız hakkında da o kadar az fikrimiz var. Tepeden tırnağa incelenmiş bir hayat, böyle bir hayat mümkün olsaydı bile, pekâlâ tümünden değersiz olabilirdi.

Rasyonalistler zihnin bilinçsiz parçasının hayvan atalarımızdan kaldığını ve ilerleyen evrim sürecinde yok olacağını düşünmeyi severler. Ama bizi biz yapan, bilinçli düşünceden çok hayvan zihnimizdir. Bilim, sanat ve insan ilişkileri sadece belli belirsiz farkına varabileceğimiz süreçlerin sonucu olarak ortaya çıkar. Daha yüksek bir bilinç düzeyi en temel insani özelliğimiz olan yaratıcı gücümüzün mutlaka artacağı anlamına gelmeyebilirdi. Yalnızca bilinçli bilgiye sahip bir robot, Ortaçağ destanlarının golemleri gibi, insan yaratıcılarından bile daha akılsız olabilirdi.

Neyse ki evrim böyle işlemez. Düşünen makineler ortaya ilk kez çıkınca zihinleri saçmalık ve hezeyanla dolu, akılı gidip gelen, kusurlu hayvanların eseri olacaklar. Bruno Schulz'un fark ettiği gibi, zamanla madde –gerçek demiurgos– mankenlere hayat verecek. Tin, tozdan ve topraktan –kader gibi, akıbet gibi– yeniden doğacak. Entropi baskısı altında başkalaşıma uğrayan insan icadı makinelerin kendi hata ve kusurları ortaya çıkacak. Çok geçmeden

zihinlerinin bölünmüş olduğunun farkına bile varmayacaklar; bas-tırma, inkâr ve fantezi bilincin boş göğünü bulutlandırarak. Vâkıf olamadıkları bir iç dünyadan ortaya çıkan, birbirine zıt dürtüler davranışlarına egemen olacak. Sonunda bu arızalı makineler, kendi yollarını kendilerinin çizdiği izlenimine kapılacaklar. İnsanlarda olduğu gibi bir yanılsama olabilir bu; ama bu duygu kök saldııkça insanlarda ruh denilegelmiş şeyi yaratacak.

KUKLALAR İÇİN ETİK

Bir kukla nasıl yaşamalı? Kuklanın bu konuda seçim yapamaya-acağı düşünöebilirsiniz. Ama üstün kukla –evrimsel kazaların sonucunda özfarkındalık edinmiş olan kukla benzeri yaratık– ne yapacağına kendisi karar veriyormuş gibi yaşamaya mahkûmdur. Zaman zaman düşünceye dalıp gidebilir ve hayatını kendisine verilmiş bir şey gibi görebilir. Ama kukla eylerken özgür olduğunu hissetmeden edemez.

Üstün kuklalar nasıl yaşamaları gerektiğine ilişkin birçok farklı görüşe sahiptir. Bu düşönen kuklalar bazı bakımlardan her yerde aynı olduklarından kimi insani değerler evrenseldir. Bütün kültürlerde işkence veya zulüm görmek kötüyken, ilgi ve iyilik görmek iyidir. Fakat bu değerler genellikle birbirleriyle ve farklı yaşam biçimlerine has erdemlerle çatışır. Evrensel değerler üst üste eklenerek evrensel bir ahlak oluşturmaz. İnsani değerlerin insan dünyasının ötesinde bir kaynağı olduğuna inanmadıkça insanları olduğu gibi kabul etmelisiniz – sürekli çatışan ahlaklarıyla birlikte.

Öte yandan kimi ahlak sistemleri, insanlık durumunun diğerlerine nazaran daha doğru bir yorumunu temel alır. Yalnızca Batı geleceğini ele alacak olursak Yunan etiğı, önemli açılardan Yahudilik ve Hristiyanlık ahlakından ayrılır. Ama bunların üçü de modern ahlakın yaygın biçimlerinden farklıdır ve moral düşöncenin bu eski çeşitlerinin en değerli olduğu noktalar bunlardır.

Antik Yunanlar, etiğı bir buyruklar ve yasaklar kümesi olarak değil, bütönlüğü olan bir yaşama sanatı olarak anarlardı. İnsanlar gelişeceklerse erdeme ihtiyaçları vardı; kötü ruh halleri ve kötü bir karakter iyi bir hayatın önünde engel oluşturabilirdi. Ama Yunanların bu düşünce biçiminde şer fikrine yer yoktu. Sokrates'e göre,

eğer şeylerin gerçek doğasını biliyorsanız iyi olmamak elinizde değildir. İnsanların cehalet yüzünden iyi bir hayat süremedikleri fikri modern düşüncede yeniden ortaya çıkar: Birçokları artık, bilimsel bilgi çoğaldıkça insan iyiliğinin de artacağına inanıyor.

Sokrates'te bilginin koruyucu gücüne duyulan bu inanç metafizik bir inancı ifade ediyordu: Eğer bilge bir kişinin iyi olması kaçınılmazsa bunun nedeni bilgelerin kendilerini duyular dünyasının ötesinde bulunan mükemmel bir düzenle özdeşleştiriyor olmalarıydı. Sadece alışlagelmiş felsefe tarihi kitaplarını okuduysanız rasyonalizmin azizinin kâhinlere başvurduğunu, rüyalarda anlam aradığını ve "Tanrı'nın sesi" olarak adlandırdığı bir içsel rehberle itaat ettiğini bilmeniz imkânsızdır.¹²⁰ Sokrates Antik Yunan şamanizminden hiçbir zaman tamamen vazgeçmedi ama söyledikleri böyle inanç ve uygulamaların çok ötesindeydi. Hiçbir şeyi kesin olarak bilmediğini öne sürerken dünyanın rasyonel olduğundan hiç kuşku duymuyordu. Sokrates'in akla duyduğu inancın temelinde hakiki olanla iyi olanın mistik bir eşitliği yatar. Kökenleri unutulmuş veya inkâr edilen bu inanç –Sokrates öğretisinin Nietzsche'nin alayla Sokratizm¹²¹ diye adlandırdığı içi boşaltılmış bir versiyonu– Batı rasyonalizminin temeli haline gelmiştir.

Neyse ki Antik Yunan uygarlığında felsefeden fazlası vardı. Tragedya yazarları insan deneyiminin gerçeğe daha yakın bir versiyonunu dile getiriyorlardı: erdem veya akıl yürütme insanların değerli bir hayat sürmesini sağlayamazdı. Yunan mitolojisi de aynı şeyi anlatır. Prometheus insanları balçıktan yarattıktan sonra onlara dik bir duruş verir ve ateşi hediye eder. Zeus Prometheus'u bir dağ başında zincire vurarak cezalandırır. Hiç uyumadan, işkencenin her anını hissederek hayatını sonsuza dek orada geçirecektir. Bir tanrının bile kendini kabul ettirmesinin sonu güç zehirlenmesidir, ki bu da asla cezasız kalmaz.

Yahudilik Yunanlıların tragedya anlayışına benzer bir unsur içerir: Eyüp'ün kutsal adaleti sorgulaması, sonunda Tanrı'nın ira-

¹²⁰ Sokrates'in Antik Yunan şamanizmi bağlamında kâhinlere ve rüyalara olan inancı için bkz. E. R. Dodds, *The Greeks and the Irrational*, Berkeley ve Londra, University of California Press, 1951, s. 184-185. Sokrates'in şamanizme olan borcunu *Saman Köpekler*'de tartıştım.

¹²¹ Nietzsche'nin Sokrates üzerine görüşleri için bkz. Friedrich Nietzsche, *The Birth of Tragedy*, Londra, Penguin Books, 2003, s. 64-75.

desini kabul etmiş olsa da, nihai ahlaki harmoniye duyulan inancı sarsmıştır. Buna karşılık Tanrı'nın her kötülüğü bağışlayabileceği, hatta ölümü bile ortadan kaldıracabileceğini kabul eden Hristiyanlık trajik olmayan bir inanç olduğunu göstermiştir. İsa çarmıhta ölse ve dirilmeseydi bu bir tragedya olurdu. Oysa Hristiyan inancına göre dirilir ve dünyaya geri döner. Yine de Hristiyanlık modern düşünme biçimlerinden çok eski tragedya anlayışlarına daha yakındır. Pavlus ve Augustinus'un geliştirdiği haliyle Hristiyanlık, insanlar ne yaparsa yapsın düşmüş haldeyken yeniden yükselemeyeceğini kabul eder. Hristiyanlar bu noktada, hiçbir şeyin insanı kaderinden koruyamayacağını bilen Antik Yunanlılardan pek de farklı değildir.

Bu eski ahlakların modern ahlaklara üstün olduğu nokta, insan türünün, kendisine içkin sınırlamaların asla üstesinden gelemeyeceği kavrayışıdır. İnsanlar ancak son zamanlarda kendilerini tanrı gibi görmeye başlamışlardır. Antikçağ düşünürleri ise daha dürüst oldukları kadar daha akıllıydılar da. İnsan eylemlerinin dünyayı bazen iyi yönde değiştirebileceğini biliyorlardı. Uygarlıkların yükseldiğini ve çöktüğünü; mevsimler kadar doğal bir döngü içinde kazanılanların kaybedileceğini, yeniden kazanılıp yeniden kaybedileceğini de biliyorlardı.

Bu dünya görüşünü Roma İmparatorluğu'nun kurucusu Augustus olarak bilinen Octavius Caesar MS 14 yılında bir deniz yolculuğu sırasında yazdığı bir mektupta dile getirmişti:

Roma sonsuza dek yaşamayacak, önemli değil. Roma düşecek, önemli değil. Barbarların istilasına uğrayacak, önemli değil. Roma'nın bir anı vardı ve tamamen ölüp gitmeyecek; Barbarlar fethettikleri Roma'ya dönüşecek; dilimiz onların kaba dilini yumuşatacak; yıkıp yok ettiklerinin hayali kaba kanına karışıp damarlarında akacak. Ve üstünde nazlı nazlı süzöldüğüm bu tuzlu deniz kadar biteviye olan zamanın içinde bunun bedeli bir hiç, hiçten de az.¹²²

Bugün hiç kimse böyle Stoik bir etiği kabul edemezdi. Yukarıdaki mektup bir kurmaca, John Williams'ın ilk kez 1972'de yayımlanan romanı *Augustus*'tan bir alıntıdır. Ne var ki Antik dünyada Augustus'un tavrına benzer tavırların yaygın olduğundan pek kuş-

122 John Williams, *Augustus*, Vintage Books, Londra, 2003, s. 310.

ku duyulamaz. Augustus'tan yüz yıl sonra yaşamış ve İmparatorluğu yönetmiş Marcus Aurelius'un düşüncelerinin bir derlemesi olan *Meditasyonlar* Stoik felsefe esinli birçok benzer ifade içerir. Kurmaca mektubun yazarı gibi Aurelius da uygarlığın, sonunda egemen olma umudu olmasa da, barbarlığa karşı kararlılıkla savunulması gerektiğini ileri sürüyordu.

Hristiyanlığın zaferinden önce yaşamış olan Augustus ve Aurelius tarihin genel bir anlamı olduğunu düşünmemişlerdi. Olayların akışının izlediği gizli bir kurtuluş veya iyileşme çizgisi yoktu. Bayatlamış bir Sokratesçilik ve çürümüş Hristiyanlığın artıklarından beslenen modern düşünürler bu görüşü ümitsizlik olarak lanetlerler. Oysa bu, Antik Dünya'da sağlık ve zihin berraklığının bir ifadesiydi. Eğer bu akıl sağlığı şimdi yeniden kazanılamıyorsa, bunun nedeni tarihin bir anlamı olduğu yollu tektanrıci inancın, tektanrıcılık reddedilmiş bile olsa modern düşünme tarzını biçimlendirmeye devam etmesidir. Dini en radikal biçimde eleştiren modern düşünür Nietzsche, tektanrıcılığın biçimlendirici etkisinden yakınırken bu etkiyi kendisi sergiliyordu. *Übermensch* denilen absürd figür, insan iradesinin gücüyle tarihe anlam verilebileceği fantezisinin tecessümüdür. İlk yapıtlarında tragedya mefhumunu canlandırmayı hedefleyen Nietzsche, sonunda, insanın kendi kendini kabul ettirmesini öngören modern projenin bir başka versiyonunu destekler hale gelmiştir.

Eğer her türlü tanrı fikrini reddedeceksek insanlığın da –tarihte kurtuluş bulan evrensel öznenin– var olmadığını kabul etmeliyiz. Çok azımızın bunu yapabiliyor olması, antik çağ etiğine dönemeyecek olmamızın nedenidir. Ama bir neden daha vardır: barbarlık ihlal ve heyecan vaadiyle gelirken uygarlığı savunmak çok zorlu bir iştir. Uygarlığın kırılabilirliği kısıtlamasız bir hayat düşünün, bu kalıcı düşün kanıtıdır.

Uygarlık başka her şeyden önce güç kullanımının sınırlandırılması anlamına gelir; oysa şiddetin, kulağa asil gelen amaçlara hizmet ettiği zaman karşı konulamaz bir ihtiyaçtır. Modern insan, Aztekler gibi ölümle içli dışlıdır ama kitle katliamını meşrulaştırmasını sağlayan hayalleri Azteklerin dalgacı tanrılarının çok daha ilkel ve gerçek dışıdır. Evrensel özgürlük adına başlatılan savaşlar ve devrimler Azteklerin tahayyül bile edemeyeceği ölçüde

insan kurban verilmesini gerektirmiştir. Leopardi'nin "aklın barbarlığı" dediği şeyin geçmişin barbarlığından daha vahşi olduğu ortaya çıkmıştır.

İnsanlar arasında özgürlük doğal bir insanlık durumu değildir. Karşılıklı olarak birbirine karışmama uygulamasıdır; bu da yavaş öğrenilen ve hızla unutulmuş ender bir beceridir. Bu "negatif" özgürlüğün amacı insanların rasyonel varlıklara evrilmesini teşvik etmek veya kendi kendilerini yönetmelerini sağlamak değil, insanları birbirinden korumaktır. İki zıt parçaya bölünmüş insan denilen hayvan, doğası gereği doğal olmayan bir şiddetle doludur. Eski moda "karışmama" özgürlüğü bu gerçeği kabul eder. Tam da bu sebepten, insan denilen hayvanın kusurlarına yapılan herhangi bir göndermenin küfür olarak lanetlendiği bir zamanda bu özgürlük değerini kaybetmeye mahkûmdur.

Günümüzde bu özgürlüğün vücut bulduğu uygulamalar (habeas corpus, açık mahkeme, hukukun üstünlüğü) bozulmakta veya ıskartaya çıkartılmaktadır. Adam kaçırma ve sorgu için gizlice sınır dışına çıkarmanın yanısıra işkence, insan hakları mücadelesinde temel bir silah olarak benimsenmiştir. Özgürlüğün ancak bir ölçüde etkili olabilmiş yegane koruyucuları, hayallerin uğruna bir kenara atılmaktadır. Aynı zamanda dünyanın birçok bölgesinde despotizmin yeni çeşitleri ortaya çıkmaktadır. Çağdaş hükümetler, geleneksel diktatörlüklerin denetim tekniklerinden çok daha ileri hiper modern denetim teknikleri geliştirmek için en yeni teknolojileri kullanmaktadırlar.

Bu koşullarda herhangi bir tür özgürlük bulunabilirse eğer, bu ancak, antik dünya filozoflarının değer verdiği içsel özgürlüğün bir biçimi olabilir. Uzak bir gelecekte insan ilişkilerindeki özgürlük geri dönebilir; ama günümüzde ve açıkça öngörülebilir gelecekte her insanın kendi içinde yaşayacağı bir özgürlük mümkün olabilir yalnızca.

Hiçbir şey çağın ruhuna insanın içsel özgürlük arayabileceğini öne sürmek kadar yabancı değildir, çünkü bu insan dünyasının iyiye gitmekte olduğu yollu inançtan kuşku duymak demektir. Açık ki bu rahatlatıcı inanç olmadan yapamayan birçokları vardır. Yapılacak en hayırlı iş onları uykularından uyandırmamaktır. Ama daha gözüpek olanlar için –sadece bir düşünce deneyi bile olsa– içsel özgürlüğün bugün ne anlama gelebileceğini düşünmeye değer.

YERÇEKİMİ VE DÜŞÜŞ

Bay C.'nin anlattığına göre, kuklaların insan karşısında bir avantajı vardır: yerçekimine meydan okuyabilirler. Şu duygusal betimlemeyi hatırlayın: "Bu kuklaların yerçekimine karşı koyma avantajı vardır. Bir dansçının önündeki en büyük engel olan maddenin ataleti nedir bilmezler: Zira onları havaya kaldıran kuvvet yere çeken kuvvetten daha büyüktür."¹²³ Kukla yerçekimine karşı koyabilir çünkü nasıl yaşayacağına karar vermesi gerekmez. İnsan ise sakardır ve hep düşecek gibidir. Peki ya üstün kukla? Bir makine olduğunu bilen insan? Kuklanın zarif otomatizmini kıskanmak zorunda mıdır?

Bay C.'nin anlattığı hikâyeye göre insanlar tamamen bilinç sahibi olduklarında özgür olacaklardır. Tanrı benzeri bu yaratıklar için artık hiçbir şey gizemli olamaz. Bilinçli farkındalık arttıkça gizem yok olur gider ve gerçek özgürlük bu iç ışıkla yaşamak demektir. Bu elbette çok eski bir itikattır; gnostiklerin ve Sokrates'in itikatıdır. Gnostikler ve Sokrates özgürlüğün özel bir tür bilgiye sahip olmakla kazanılabileceğine inanıyordu. Modern rasyonalizm bu dinin bir başka versiyonudur. Evrimin savunucuları, trans hümanistler ve tekno fütüristler de bu versiyonun müritleridir. Hep birlikte gizemi insan zihninden kovma projesini desteklerler.

Bu projenin sorunu zihnin kendi kendisiyle sınırlanmasına neden olmasıdır. Açıklanamayacak hiçbir şeyin olmadığı bir dünyada olup biten her şey gizli bir şemaya oturur. Gnostik inanca göre dünya bir demiurgosun oyuncağıdır. Komplo teorisyenlerine göre tarihin senaryosu gizli failliklerce yazılmıştır. Seküler rasyonalistlere göre batıl inanç ve gericiliğin fesat güçleri aydınlanmayı sekteye uğratmıştır. Burada bir örüntü var: gizemi zihninizden kovmak isterseniz sonunuz Philip K. Dick gibi olur, paranoid bir evrende kilitli kalırsınız ve cinler sizi ele geçirir.

Gnostisizm Hristiyanlık tarafından görünüşte yok edildikten sonra dünyayı fethetti. Bilginin özgürleştirici gücüne duyulan inanç modern insanın başlıca yanılsaması haline geldi. Birçokları bir tür açıklama veya kavrayışın onları çatışmalarından kurtaracağına

¹²³ Heinrich von Kleist, "The Puppet Theatre", *Selected Writings*, yay. haz. ve çev. David Constantine, Indianapolis/Cambridge, Hackett Publishing, 2004, s. 414.

inanmak istiyor. Fakat ikiye bölünmüş olmak özfarkındalıkla ele ele gider. Yaratılış mitindeki hakikat budur: Düşüş tarihin başlangıcındaki bir olay değil, özbilinçli varlıklara içkin bir durumdur.

Yalnızca insanlar kadar kusurlu ve cahil yaratıklar insanın olduğu biçimde özgür olabilir. Maddenin nasıl olup da dünyamızı düşleyerek var ettiğini bilmiyoruz; düş sonlanıp da biz ölünce ne olacağını bilmiyoruz. Bizi olduğumuzdan farklı yapacak bir tür bilgiyi edinmek için can atıyoruz ama ne olmayı isterdik, bunu söyleyemiyoruz. Neden kendi kendimizden kaçmaya çalışıyoruz? Bilmediğimiz gerçeğini kabullenmek gnostiklerin peşinde olduğundan çok daha farklı bir içsel özgürlüğü mümkün kılar. Bu negatif kabiliyetiniz varsa daha yüksek bir bilinç formu istemeyeceksiniz; olağan zihniniz size ihtiyaç duyduğunuz her şeyi verecektir. Hayatınıza anlam vermeye çalışmaktansa anlamın hayatınıza gelip gitmesinden hoşnut olacaksınız. Sağlam adımlar atan bir kukla olmaktansa tökezleyen insanların dünyasında yolunuzu bulacaksınız. Üstün kuklalar özgür olmadan önce uçmayı becerene kadar beklemek zorunda değiller. Gözlerini göğe dikmezlerse özgürlüğü yere düşerken bulabilirler.

Teşekkür

Bu kitabı yazarken aldığım yardımlardan ötürü özellikle şanslıyım. Penguin Yayınları'ndaki editörüm Simon Winder bir editörün olması gereken her şey ve daha fazlası; yorumları kitabı büyük ölçüde iyileştirdi. Farrar, Straus & Giroux'daki editörüm bana ve kitaba büyük destek ve cesaret verdi. Arkadaşım Adam Phillips'in değerli tavsiyeleri kitaba zihnimdeki son şeklini vermemi sağladı. Yazar ajanım Tracy Bohan bana bir yazarın isteyebileceği her şeyi verdi; kitabın oluşum sürecinde her zaman destekleyici ve teşvik edici oldu. Wylie Ajansı'ndaki meslektaşım Catrin Evans, Tracy doğum iznindeyken benimle ilgilendi, kitabın rahat ve sorunsuzca tamamlanmasını sağladı.

Kitapta yer alan düşünceleri harekete geçiren, birçok kişiyle yaptığım sohbetlerdir. Bunların içinde Bryan Appleyard, Bas Heijne, David Herman, Gerard Lemos, James Lovelock, David Rieff, Paul Schütze, Will Self, John Simenon, Geoffrey Smith, Marcel Theroux ve Nassim Taleb'e teşekkürü borç bilirim.

Bana verilen tavsiyelere her zaman uymadığım için kitabın sorumluluğunun bana ait olduğunu belirtmek isterim. Aynısı yararlandığım yazarlar ve alıntıladığım kitaplar için de geçerli.

Her zamanki gibi en derin minneti karım Mieko'ya duyuyorum.

John Gray

John Gray (1948, South Shields, İngiltere) Özellikle analitik felsefe ve fikirler tarihi alanlarında çalışan siyaset felsefecisi. London School of Economics and Political Science'ta öğretim üyesi olarak çalıştı. *The Guardian*, *The Times Literary Supplement* ve *New Statesman*'de düzenli olarak kitap eleştirileri yazmaktadır. YKY'de yayımlanmış kitapları: *Saman Köpekler* (2008), *Ölümsüzleştirme Kurulu* (2013), *Kara Ayın* (2013), *Kuklanın Ruhu* (2017).

Herkes özgür olmak istediğini düşünür ama aslında ne istemektedir?

John Gray bu provokatif kitabında insan özgürlüğünü din, felsefe ve fantastik edebiyattan örnekler üzerinden irdeliyor.

Kuklanın Ruhu antik ve modern gnostisizm, Azteklerde insan kurban etme ritüelleri, sayborg ekonomisi, komplo teorileri, gözetleme toplumu ve internet çağında sanal yaşam gibi çeşitli konular üzerine düşünce deneyleriyle okuru yüzyılların düşünce iklimi içinde heyecanlı bir yolculuğa çıkarıyor ve şu soruya yanıt arıyor: Hayatımızda daha fazla seçenek mi istiyoruz yoksa özgürlük bizim için tercih yapma yükünden kurtulmak mı?

ISBN 978-975-08-4030-2

9 789750 840302

10 TL

